Milena Hűbschmannová ve vzpomínkách

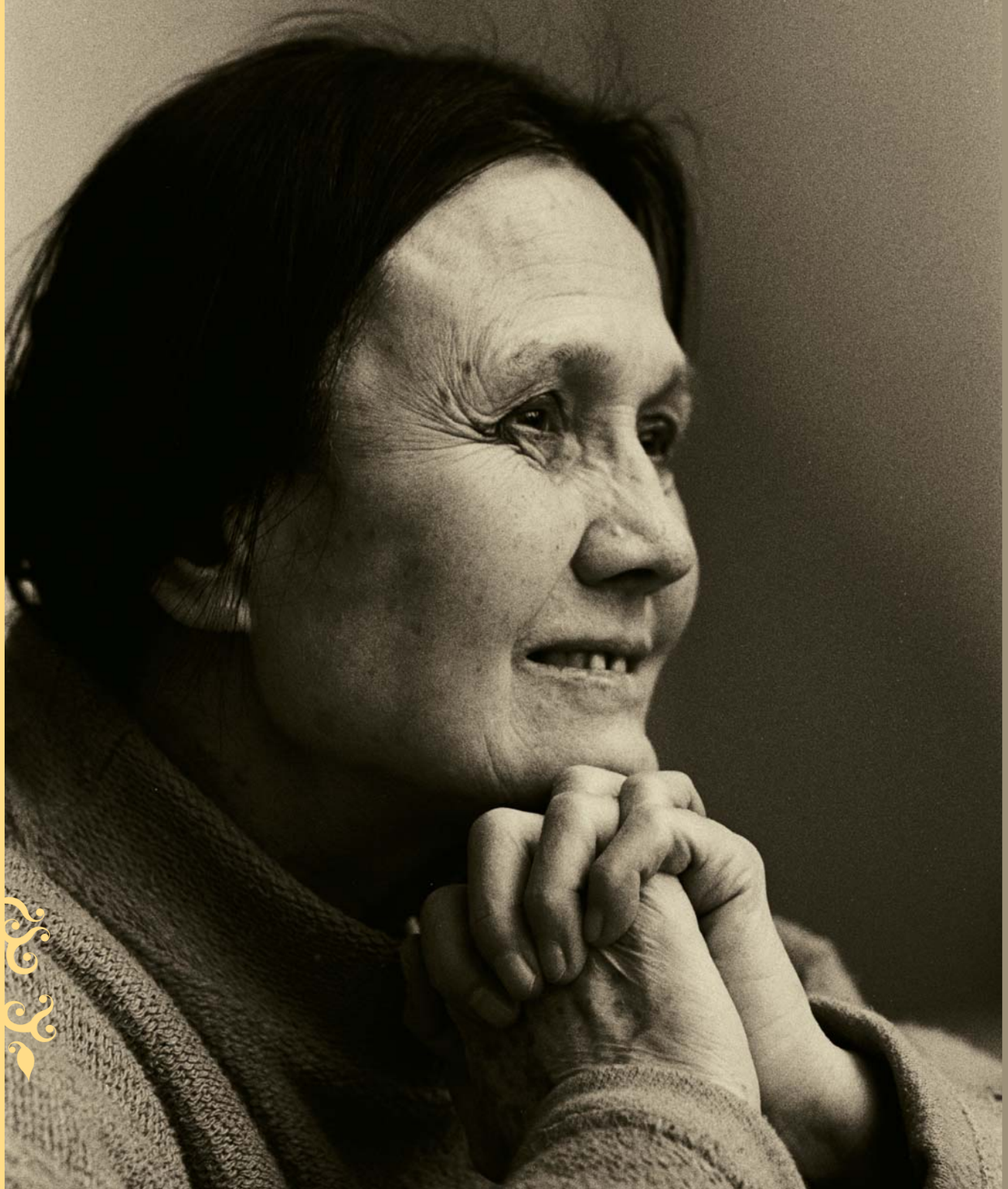

Obsah

Předmluva Jarmila Balážová 7

Jak stručně představit osobnost Mileny Hübschmannové? Lada Viková 9
Úsměvné střípky z našeho dětství Jiřina Šístková 10
Sloní paměť Antonín Hübschmann 19
Vzpomínky na Milenu Adam Bartosz 27
„My, Romové...“ Marcel Courthiade 33
Moje spomienky na Milenu Hübschmannovú Eva Gašparová 47
Vzpomínky na Milenu Svetislav Kostić 51
Romská poezie v Bulharsku Hristo Kyuchukov 57
Stretnutia s docentkou Milenou Arne B. Mann 63
Spomienky na Milenu Viera Šandorová 67
Přínos Mileny Hübschmannové v oblasti romské literatury Lada Viková 71

Životopis MH 77
Bibliografie MH 79
Obrazová příloha 86
Poděkování 117

← *Milena, 2004 (foto: Günter Bartoš)*

Předmluva

Jarmila Balážová

Milena Hübschmannová byla žena, která objevovala, velebila a na úroveň jiných jazyků rehabilitovala romštinu. Léta strávená mezi romskými přáteli v kombinaci s její neuvěřitelnou pokorou a zvídavostí jí naučila poznat nás víc než kdokoliv jiný. Milena předsudky a stereotypy ráda bořila, principem jejího jednání bylo odlišnou kulturu, mentalitu, jazyk poznat a pochopit. Ne předělat, asimilovat, měnit k obrazu svému. Věděla, že právě tím se vždy vytrácí jedinečnost a odlišnost způsobující, že se naštěstí nepodobáme jako vejce vejci. Jak nudný by ten svět byl!

Potkaly jsme se krátce po revoluci v roce 1989, tenkrát učila v jazykové škole ve Spálené ulici a já se tam, jako mnoho mých soukmenovců, přišla přiučit něco o své původní mateřštině. Milena si pamatovala každého svého studenta, Romy obzvlášť. Ačkoliv jí mnohdy asi hodně mrzelo, že někteří z romských intelektuálů opouštějí své tradice, jazyk, chápala, že je to přirozený vývoj, který pomůže menšině žijící po staletí na okraji společnosti, vydobýt si postupně respektovanější postavení. Věděla, že se tím současně vytrácí kus něčeho, co ona zažila a skutečně milovala, ale nikdy, a to opravdu zdůrazňuji, nikdy si neosobovala právo někoho hodnotit. A toho si na ní budu vždy vážit, že nás Romy brala naprosto rovnoprávně coby proměňující se společnost lidí hledajících své místo v zemích, kde se narodili. Nesoudila, nehodnotila, vlastně ani neradila. Její zvídavost jí vždy poháněla k tomu vidět, zaznamenat a pochopit. Ve své moudrosti jen sledovala a věděla, že chtít něco ovlivnit by znamenalo narušit ten přirozený proces.

Jak uchovat a předat odkaz této osobnosti respektované u nás, v Evropě a také mnoha mimoevropských státech generacím, které přijdou po nás? Jak nejlépe mladým lidem zprostředkovat její chápavý přístup, nekonečný zájem, tu obrovskou inspiraci? Rozhodli jsme se oslovit Mileniny sourozence a přátele, spolupracovníky z celé Evropy, aby se prostřednictvím svých vzpomínek na setkávání s touto ženou podělili o své osobní i profesní zážitky, jak ovlivnila svým příkladem je samotné. Je to jen malá odplata za to, co pro nás vykonala ona. Jen zlomek toho, co pro sebe můžeme udělat sami. Vyhlášení literární ceny nesoucí její jméno, určené těm, kteří píší romsky, snad potvrdí, že její desítky let trvající úsilí o záchranu romštiny nezanikne. A jestli na nás odněkud Milena hledí tím svým zvídavým a laskavým zrakem, tak ať dá občas alespoň malé znamení. Jen drobnou nápovědu, že snad jdeme tou správnou cestou.

← *Milena (foto: Jana Šustová)*

Jak stručně představit osobnost Mileny Hübschmannové?

Lada Viková

Poznala jsem ji na konci osmdesátých let, konkrétně na podzim 1987, kdy mne kamarádka přilákala na kurz hindštiny při Jazykové škole v Praze, ve kterém k mému štěstí učila právě Milena Hübschmannová. Velmi záhy jsem vstoupila i do nově otevřeného ročníku pro romštináře a nechala se strhnout do víru dění okolo romského hnutí, které se právě znovu probouzelo.

Svým způsobem to byla krásná doba plná naděje. Vznikaly romské folklorní soubory, cvičily a získávaly ocenění. Milena nám na hodiny nosila nová a nová dílka nově vznikající romské literatury. O víkendech jsme někdy buď s ní nebo sami (často jako její vyslanci) vyráželi za romskými autory, vedoucími souborů či prostě zajímavými romskými osobnostmi, natáčeli na magnetofonky vzpomínky na dětství - na staré doby, životopisná vyprávění. Vždy jsem žasla, jak naše „paní profesorka" (jak jsme ji dlouhá léta uctivě, a proti její vůli, jmenovali) živě a snadno naváže vztahy s lidmi. Jak pokorně, vtipně a zároveň se šarmem vyhledávala romské výtvarníky, pamětníky, slavné muzikanty a často se při řeči s nimi postupně stávala jejich rodinným přítelem. Vždy nakonec došla řeč na množství společných známých a zde mi znovu a znovu vyrážela dech tím, jak dokázala udržet v paměti neuvěřitelné množství jmen, příběhů a osudů. Měla opravdu fenomenální paměť (po mnoha letech si pamatovala jména dětí vzdálených romských přátel i situace, které s nimi zažila), ovšem ta samotná by k navázání tak hlubokých vazeb, jaké ona s lidmi měla, nestačila. Byl to především její hluboce lidský přístup, kdy s pokorou a otevřeným srdcem přicházela do romských rodin ne poučovat, ale učit se, dozvědět se víc, během rozhovorů probírané osudy silně prožívala a zároveň jakoby mimochodem dokázala svým optimismem a vírou v budoucí lepší situaci Romů nakazit své hostitele. Rozhodně působila i jako národní buditelka, když při odchodu ještě vštěpovala svým přátelům:

„Vakeren pro čhave romanes, mi džanen. Andre Anglija imar ňiko na džanel te vakerel u akana lenge phares, jon akana chuden te sikhľol, phiren ko gadže te sikhľol romanes! Ale tumen džanen, ta ľikeren tumari šukar čhib."

„Mluvte na děti romsky, ať umí mluvit. V Anglii už nikdo romsky nemluví a jak toho teď litují, dokonce se teď znovu učí, chodí do kurzů ke gádžovským učitelům a učí se romsky! Ale vy umíte, tak si svůj krásný jazyk chraňte."

Svým založením byla velice optimistická, pozitivně smýšlející bytost, ovšem bylo mnoho momentů, které ji zraňovaly, zneklidňovaly či rozčilovaly. Jedním z nich byl úpadek romštiny v Čechách, ale i zde do konce svého života věřila v možný obrozenecký vývoj. Co ji však v posledních letech snad nejvíce dokázalo rozčílit, to byl arogantně povýšenecký postoj zástupců majority, kteří ze své pozice moci věděli, hlásali a činili, co je pro Romy „nejprospěšnější". Nevyžívala se v diskusích, které by nikam nevedly, ale vždy s velkým rozhořčením projevila nesouhlas a na zdůraznění svých slov často odešla ze sálu, kde debata probíhala.

Měla obrovsky otevřené, nesobecké srdce. A všechny své přátele i žáky propojovala i se svou rodinou, otevřeně vyprávěla o svých osobních starostech i životních zkušenostech a se skutečnou účastí se vyptávala na těžkosti druhých. Prožívala radost, když mohla něco darovat. Jako její studentka a později spolupracovnice, když jsem jí pomáhala s jejími projekty, jsem si od ní často odnášela drobný dárek. Krabičku čaje, cuketu či dýni, kterou na zahradě vypěstovala apod. Ač pracovně velmi vytížená, vždy s radostí zvala na chatu: „Přijeďte si na rybíz, půjdeme se vykoupat."

Celým jejím životem se jako nit táhne jeden cíl - pomoci pozvednout Romy, zlepšit jejich postavení ve společnosti. Ta obrovská nespravedlnost, že majoritní společnost odsoudila k zániku romskou kulturu a jazyk dřív, než je stačila poznat, v mladé indoložce Mileně, zamilované do romské kultury, způsobila to, že se stala postupně obhájcem Romů a romských práv, práv na uznání romské kultury, jazyka, ale i na spravedlivé zacházení s jednotlivci, kdy například pomáhala negramotným rodičům dostat zpátky děti z dětských domovů apod.

Za dokonalým naplněním jejího života stojí nesmírná píle a houževnatost spolu s pokorou a skromností. Byla zvyklá na znevažování své práce, prožila i období, kdy nemohla najít zaměstnání pro svou činnost na poli romské kultury. Když pak v devadesátých letech přijímala oficiální ocenění za své celoživotní úsilí, bývala ve velkých rozpacích, tyto chvíle téměř protrpěla. Zároveň ovšem v ocenění spatřovala oficiálně deklarovanou poctu romské kultuře, uznání její svébytnosti.

Byla pro mne velkou učitelkou. Vysoce vzdělaná žena, které se podařilo prosadit založení nového oboru na vysoké škole – romistiku, kterou pak vedla, určovala její směr a reprezentovala až do konce svého života. Její písemná památka spolu s unikátními nahrávkami, které během života pořídila, spoluvytváří velmi kvalitní základní kámen české i světové romistiky. Ale především jsem ji poznala jako člověka, a to člověka velice otevřeného, který se hluboce zajímá o své blízké i studenty a přátele, a to ne z pohledu vědce, nýbrž z pohledu ryze lidského.

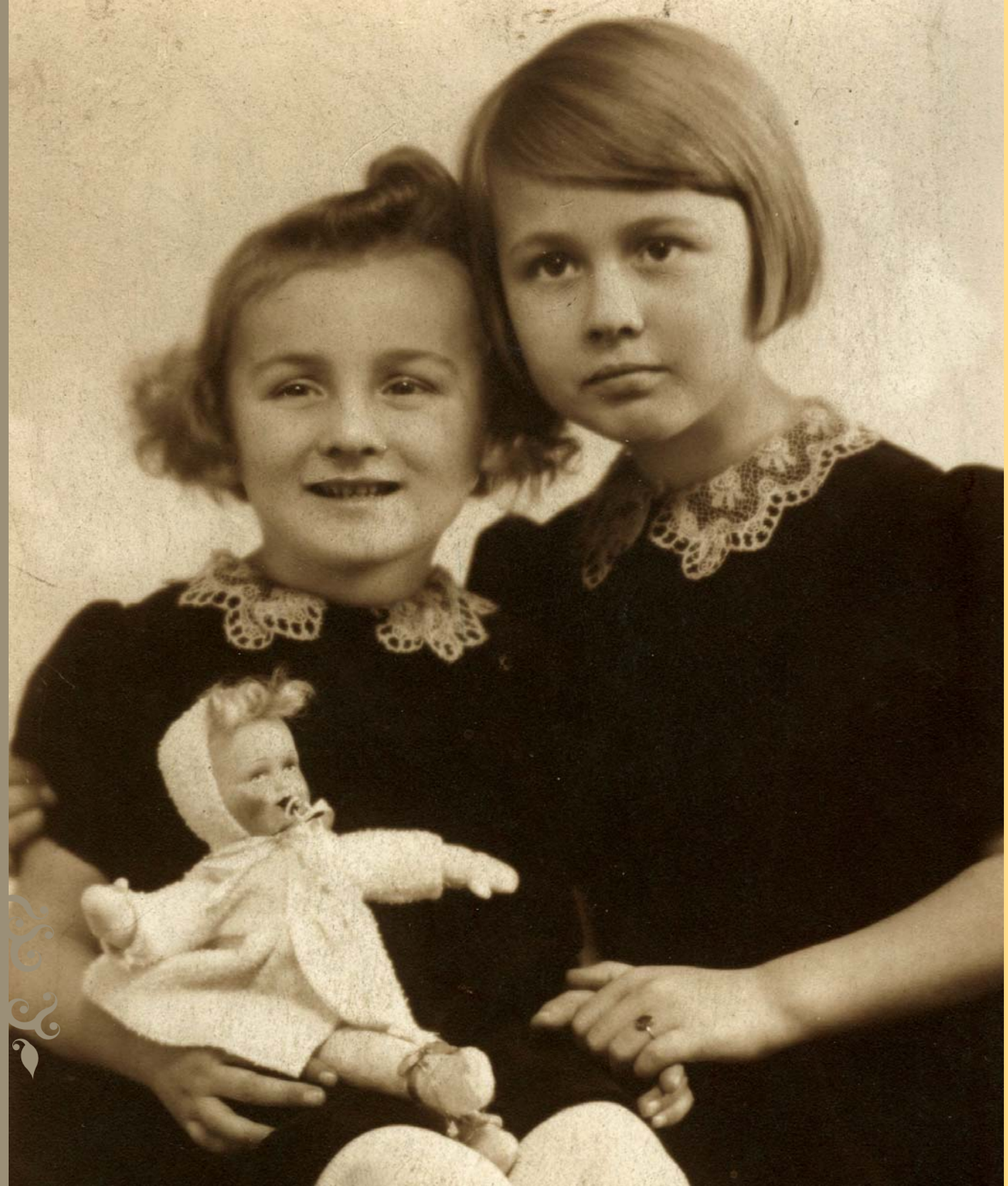

Úsměvné střípky z našeho dětství
Vzpomínky na moji sestru Milenu

Jiřina Šístková

Když mě v třicátém šestém roce přinesli rodiče z porodnice a uložili do postýlky, neměla jsem tušení, že se už po bytě batolí, v očích celé rodiny, malý „génius" v podobě mojí dva a půl leté sestřičky Mileny. Aniž bych tehdy tušila, že snad jednou, po její tragické smrti, budu psát vzpomínky z našeho dětství.

Milů, jak jsem jí celý život říkala, byla první dcera, první vnučka, první neteř v celé naší rozsáhlé rodině, tedy svět se točil kolem ní. Pak jsem přišla já, ten malý „zloduch", který ji všude pronásledoval, bral jí hračky, knížky a chtěl, aby si s ním hrála, jenže Milů si nejraději někam zalezla, aby ji nikdo nerušil a četla a četla. Tím snad nechci říct, že by se už tehdy u ní projevovaly vědecké tendence, to ne. Hrály jsme si jako jiné děti na Karláku, cvrnkaly kuličky, skákaly panáka, hrály si s panenkami. Těšily jsme se, že nám táta večer bude vyprávět pohádky od českých spisovatelů anebo ty jeho, které si vymýšlel s nesmírnou fantazií. Když jsme trochu povyrostly, vyprávěl nám Jiráskovy nebo Wenigovy pověsti z českých a pražských dějin. Maminčin tatínek nás téměř každou neděli bral na procházky po Praze. Tím v nás zcela nenásilně pěstovali lásku k naší zemi, k Praze a jejím hrdinům. Byly jsme obklopeny láskou, péčí a vším, co si jen malé holčičky mohou přát. V čtyřicátém druhém roce jsme s velkým nadšením přivítaly miminko, tentokrát bratříčka Tondu. Milů tehdy chodila do třetí třídy, s babičkou se učila německy, s maminkou anglicky a navštěvovala také hodiny klavíru. V těch počátečních letech našeho dětství jsme nevěděly, jak se nad naší zemí a celou Evropou snáší mraky nenávisti, že kdesi vyřvává Hitler k tisícovým davům nadšenců své plány nadčlověka. Rodiče nás chránili od všeho zlého až do jednoho osudného dne v létě 1942. Tehdy mi bylo šest let a takto si ty chvíle vybavuji. Časně zrána, ještě za tmy, nás probudilo drnčení zvonku a do bytu se vrhli nějací chlapi- Gestapo. Zpřevraceli celý byt naruby. Se strachem jsem je pozorovala a nechápala- jak mohou řvát na moji maminku a tátu, jak to, že se rodiče nebrání, jak to, že je nevyhodí? Seděly jsme s Milenou na gauči a sledovaly tu hrůzu kolem nás. Ještě dávno nebylo šest hodin ráno, když zvonil zvonek. Ve dveřích stojí teta Mařka. Snad to byl osud či řízení Boží, které ji k nám přivedlo. Plánovala jít na šestou do kostela k Ignáci, ale jak později vyprávěla „nějaký vnitřní hlas ji nutil, aby šla do Štěpánské k nám". Mezi dveřmi jí maminka zašeptala: „Teto, na nic se neptej, jen řekni, že tu žiješ s námi." A to nás, aniž jsme s Milů tušily, zachránilo od nějakého sirotčince nebo tábora. V tu chvíli totiž odváděli tátu a maminku s šestitýdenním Toníkem do Pečkova paláce na výslechy a nás dvě nechali doma s tetou. O poschodí výše sebrali babičku a dědečka a ze čtvrtého poschodí strejčka. Maminka s Toníkem se vrátili druhý den, ti ostatní byli odvezeni do německého internačního tábora ve Svatobořicích na Moravě.

← *Milena se sestrou Jiřinou. 1941*
(foto: archiv Jiřiny Šístkové)

Tím dnem skončilo naše dětství. Milenin únikem před zlou skutečností byla škola, výborně se učila a ve volném čase četla. Já, pokud se pamatuji z vyprávění, jsem se stala Toníkovou „malou chůvičkou", motala jsem se kolem babičky, maminčiny maminky, která nám chodila pomáhat. Když se mi moc stýskalo po tatínkovi, tak jsem zalezla do jeho skříně, ve které visely jeho šaty provoněné tabákem z jeho fajfky. Od tohoto osudného dne i naše dětské hry změnily svůj ráz. Vypověděly jsme válku Hitlerovi. Panenky se staly vojáky, Milena byla plukovník Eda po dědečkovi, já desátník Tonda po tátovi. Ze starých pověstí nám přišel na pomoc Žižka s plukem husitů, hlavy nepřátel se kutálely pod Bruncvíkovým kouzelným mečem. Vojenští odborníci by jistě ohodnotili naše válečná tažení. Ještě dnes to ve mně vyvolává posmutnělý úsměv nad tím, kde se v nás vzalo tolik kruté nenávisti. Místo tátových pohádek jsme teď s maminkou večer zpívaly. Maminka hrála na piano a učila nás spoustu národních písniček. Pak, když nás uložila do postele, hrála si dlouho do noci pro sebe. Tím zaháněla smutek a bídu válečných let. Ne vždycky se Milenina láska ke knize vyplatila. Měly jsme už dávno spát, ale Milů schovala noční lampičku pod peřinu a četla. Usnuly jsme. Vzbudilo nás pálení. Od lampičky začala doutnat peřina a matrace. Nevěděly jsme nic moudřejšího než otevřít okno, vyšlehly plameny, chytila záclona. Mamince a babičce se podařilo oheň uhasit. Chudák maminka z nás občas musela mít radost!

Letní prázdniny jsme trávily s babičkou v Měchenicích, kde jsme měli chatu na břehu Vltavy. Podle babiččina úsloví „zahálka je počátek zkázy" anebo „ne jen samou zábavou je živ člověk" jsme musely s Milů pomáhat v kuchyni i na zahrádce. Trhaly jsme trávu pro králíky, plely záhonky se zeleninou, což později obohaco-valo náš válečný jídelníček. Milenin občasným únikem od těchto povinností byla stará košatá vrba, kde se schovávala a samozřejmě četla.

Většinu volných chvil jsme si hrály s naším o rok starším bratrancem. Přeplavali jsme nebo se přeplavili na druhý břeh Vltavy na „maňásku" (muzejní plavidlo ze tří prken - jedno tvořilo dno a druhé dvě postranice), památce z maminčina dětství. Náš přístav byl mys Dobré naděje. Zmapovali jsme celé pobřeží. Hráli jsme si na Indiány, lezli jsme po skalách, dělali jsme pirátské výpravy. Jako doklad našich her vzniklo první Milenino literární dílo, které se začínalo slovy „Já, kapitán Nemo, jsem vyplul léta Páně... se svojí dvoučlennou posádkou...". Bohužel toto „veledílo" se neuchovalo písemně, pouze v ústním podání, kterým jsme o mnoho let později obohacovaly naše vnoučata. Nevím, jak reagovala ta Milenina, ta moje, žijící v technickém věku televize, počítačů a kompjutrových her, se na mě poněkud shovívavě usmívala, jako by říkala: „Babi, ze kterého století jsi k nám přišla?" Škoda, myslím, že ve svých hrách jsme měly více fantazie, no, ale každá doba má své. Raději se vrátím k našemu dětství.

S tatínkem jsme si mohly dopisovat. Už si nepamatuji, jaké byly povolené intervaly, jen vím, že jsme směly psát dopisy dlouhé dvacet řádek. Vánoce se nám maminka snažila udělat co nejkrásnější, i když tátova židle zůstávala prázdná. Pod vánočním stromečkem přibyly dárky, z kapra, který se dva dny šplouchal ve vaně, se stal tradiční vánoční pokrm. Zpívaly jsme koledy za doprovodu piana, u kterého se střídala maminka a začátečník Milů. K vánoční tradici patřilo dodržovat staré zvyky. Krájení jablíček, pouštění lodiček z ořechové skořápky s hořící svíčkou po vodě,... a házení botou. Co mohlo být důležitější pro dvě malé devítileté a sedmileté holky než se dozvědět, jestli se do roka vdají? Spadne-li bota špičkou ke dveřím, svatba je jistá. Jenže tentokrát měl osud jiný úmysl. Bota se strefila do lustru, rozbila stínidla, která spadla na štědrovečerně prostřený stůl. Dodneška nevím, kdo mohl vymyslet přísloví, že střepy přinášejí štěstí. Ráda bych slyšela jeho vysvětlení, kdyby byl viděl tu spoušť. Alespoň nás s Milenou osud ušetřil od předčasných vdavků.

Nechci příliš psát o sobě, ale snad to, co teď napíšu, stojí za zmínku. Když jsem začala chodit do první třídy, dostali jsme paní učitelku, která si snad hrála na vlastenku, a tak naše německá jména překládala do češtiny a na mě volala „krásnočlověková", což vyvolávalo výbuch smíchu mých spolužáků. Domů jsem chodila s pláčem, až mě konečně maminka přepsala do školy ve Vladislavově ulici. A tam jsem poznala pravý opak mé první učitelky. Opravdu statečnou vlastenku, paní učitelku Kocábovou, na kterou s úctou a láskou vzpomínám do dneška. Když jsem začala navštěvovat třetí třídu, zavřeli Němci našeho pana ředitele Černého do Terezína a později ho umučili v některém koncentračním táboře. Za trest zavřeli školu. Paní učitelka Kocábová se ptala rodičů, kterým mohla důvěřovat, jestli by mohla pokračovat ve vyučování v jejich bytech. A tak k nám a ještě k paní Steinové z Braníka chodily po skupinkách děti, které se tímto způsobem učily až do konce války. Nastal další důvod držet se maminčina příkazu „Co se říká a děje doma, nesmíte říkat venku". Na konci čtvrté třídy složila Milů velmi těžké zkoušky a postoupila do gymnázia ve Vodičkově ulici. Miminko Tonda zdárně rostlo a graduovalo do třídy batolete, které si říkalo „Ti". Blížil se konec války a častěji houkaly sirény. Čtrnáctého února čtyřicet pět bombardovali Prahu. Do večera k nám přišlo šestnáct našich příbuzných. Měli jsme vysypaná okna a u tety v Podolí ležela v kráteru nevybuchlá časovaná bomba. Maminka příbuzné uložila, kam se dalo. Zůstali u nás dva tři dny, než se jim podařilo uvést své byty do obyvatelného stavu.

Již dávno skončily naše hry s panenkami a na vojáky. Jen o prázdninách na chatě na břehu Vltavy, kde jsme byly s babičkou, jsme zase byly dětmi. Válka se chýlila ke konci, táta se vrátil v době pražského povstání. Nás děti poslali s babičkou do Měchenic. Celá země vítala s velikým nadšením Rudou armádu. Část vojska se usadila kolem Bojovského potoka v Měchenicích. Měly jsme přísně zakázáno jít ze zahrady, a protože nám dětská zvědavost nedala, postavily jsme si žebřík na plot, aby nám nic z okolního dění neuteklo. Nazí vojáci se projížděli po vesnici, jídlo si obstarávali házením granátů do Vltavy. Ryby, které nespotřebovali, plavaly zdechlé na hladině řeky. A přece jednou se nám podařilo

babičce utéct. Omluvou snad bylo Mileniných jedenáct let a mých devět. Přidružily jsme se k hloučku vesnických dětí a dívaly se, jak vojáci brodí koně. Samozřejmě s velikým nadšením jsme přivítaly nabídku, že nás na koních svezou, jenže to nadšení brzy vystřídal děs. Koně byli neosedlaní, držely jsme se jen za hřívu a vojáci je hnali do kopce po deštěm vymleté, kamenité cestě do druhé vesnice, Trnové. Domů jsme se musely vracet pěšky. S čím nás babička přivítala, raději nebudu psát, ale stejně byla chudák ráda, že jsme se ve zdraví vrátily. Nevyhnula se nám ani vzpomínka na prchající německou armádu. Hned po válce jsme se s Milů přihlásily do skautu. Náš oddíl dostal malou chatu u jezírka, jehož jméno jsem již zapomněla. V parném dni a po krátkém pochodu k chatě, jsme se všechny vrhly do vody, jen dvě starší vedoucí šly zatopit v kamnech, připravit oběd. Ozvala se série výbuchů a v okamžiku byla chata v plamenech. Naštěstí obě dívky stačily vyběhnout. Domů jsme se všechny vracely v plavkách. Dětská radost zničená lidskou nenávistí.

Bylo po válce. Přišla léta dospívání, tanečních a prvních lásek. Milena úspěšně skončila během let gymnázium a začala pilně studovat na Karlově univerzitě, k její znalosti němčiny a angličtiny tak přibyla francouzština, ruština a v seminářích Orientálního ústavu hindustánština, bengálština a tamilština, později romština. Naše zájmy se pozvolna rozcházely. Já jsem začala chodit na Gymnázium u Sv. Voršily s představou, že jednou budu studovat medicínu. Do mých plánů však zasáhl rok 1948. Náš táta byl před válkou úspěšný advokát. Po roce 1948, tak jako stovky intelektuálů, „třídních nepřátel", byl poslán jako horník do kladenských dolů. Později pracoval jako závozník Železničního stavitelství. S únorovým převratem komunistické strany podporované Sovětským svazem nastala také změna ve školském systému. Univerzitně vzdělané učitelky - jeptišky z Gymnázia u Sv. Voršily byly poslány do „budovatelské éry" jednotné školy. Byla jsem přeřazena do školy Sv. Vojtěcha (Malý paradox doby: škola si zachovala své jméno svatého, snad kvůli úctě k protějšímu malému kostelíku, kde hrával Dvořák na varhany.). Nám dětem přibyla ke vzdělávacím předmětům branná výchova – plazení, lezení, házení granátem, střílení z pušky, to vše, abychom byly připraveny bojovat proti třídnímu nepříteli a krvelačným západním živlům. Brigády už nebyly dobrovolné, ale staly se součástí výchovy. Trhání chmelu, jednocení řepy, sázení stromků, okopávání brambor (vše moje osobní zkušenost) nás mělo „sbratřit" s pracovníky jednotlivých zemědělských družstev.

V osmičce jsme dostali nového pana učitele. Zlé jazyky tvrdily, že byl povoláním kameník, nevím, nečetla jsem jeho životopis, jen vím, že jeho komunistická kariéra ho lety vynesla až do ÚV KSČ Praha 2, kde většina naší třídy žila, byla v jeho očích buržoazní čtvrť a on si tedy vzal za úkol nás převychovat. Preferoval jediné dvě pionýrky, které pocházely z dělnické třídy a hrdě nosily pionýrské šátky. Dnes je mi jich líto, protože s nimi nikdo nemluvil, ale tehdy to byl asi náš hloupý odboj proti panu učiteli a snad jsme se jich i trochu báli. Už zase platilo heslo „Co se říká a děje doma, nesmíš říkat venku." V deváté třídě,

kdy se rozhodovalo o naší budoucnosti, se musely plnit určité kvóty přihlášených do oborů. Takže pět kluků šlo na hornictví a mně, dceři bývalého advokáta, dali na výběr mezi zahradnicí a kominicí. Nebylo mi ještě šestnáct let, a tak na mě zatím nespadala pracovní povinnost. Mým snem bylo studovat medicínu. Pražské školy mi byly díky panu učiteli uzavřeny, a tak jsem na podzim začala jezdit do zdravotní školy na Kladně. Denně jsem vstávala ve čtyři hodiny ráno, abych už v pět hodin mohla stát na náměstí I.P. Pavlova, odkud autobus odvážel horníky na ranní šichtu do Kladna, a večer v sedm hodin jsem se zase vracela hornickým autobusem do Prahy. Ve druhém roce jsem už naštěstí přešla do Prahy.

Osud rodiny měl jistě vliv na Milenino smýšlení. Stejně tak ji ovlivňovala touha mladé studentky pomoci poválečné republice a láska k vlasti vštěpovaná rodinou ji vedla k tomu, aby se zúčastnila brigád mládeže. Na brigádách poznávala lidi z Ostravska a Mostecka, zajímala se o jejich životy a jejich problémy. Z té doby pochází její prvotina „Spokojení lidé". Byli opravdu spokojeni pod komunistickou vládou a jejími bombastickými hesly? Nejsem si jista. Domnívám se, že tam si prvně začala uvědomovat sociální nespravedlnost vůči Romům.

Své nově získané znalosti medicíny jsem používala na obou mých sourozencích. Tonda občas rád chodil za školu a vymlouval se na nosní mandle. Požádala jsem pana doktora, který nám právě přednášel nosní, krční a ušní choroby, aby mu je vytrhl. S Milenou už to bylo horší, středisková paní doktorka ji déle než čtrnáct dní léčila na chřipku. Bála jsem se o ni, a tak jsem ji odvedla do nemocnice. Už si ji tam nechali. Měla tuberkulózu. Rok proležela v dobříšském sanatoriu, kde se léčila. Každý, zcela z jiných důvodů, mi to nikdy nezapomněl. Nikdy jsem se Mileny neptala, co si myslí o mém boji o vzdělání, ale vím, že byla člověk spravedlivý a citlivý, tak se jí to muselo vážně dotknout. Vím, že podobnými zkušenostmi, i mnohem horšími, prošly stovky mladých lidí, které jim, tak jako nám, působily na vývoj charakteru a na postoj ke komunistické vládě.

Jednou, při mé ranní jízdě v hornickém autobuse, nevyspalá, ne dostatečně připravena ke zkoušce a terčem nevinných vtípků horníků k mladé žábě jsem si přísahala, že budu-li kdy mít nějaké děti, udělám vše pro to, aby nemusely projít tím, co jsem od dětství prožívala já a naše rodina. S nadšením, snad jako většina národa, jsem doufala ve vítězství pražského jara, ve svobodu a nový život. Se strašnou nenávistí jsem sledovala kolonu ruských tanků, které se valily vesnicí, kde jsme byli na dovolené, a vedle na hřišti čeští vojáci hráli kopanou. Nemám jim to za zlé. Vím, že zatínali vzteky zuby jako já, když viděli naše „bratry" na tancích zachraňovat komunismus. A tak se díky „ruské starostlivosti" vyplnila má přísaha patnáctileté žáby v hornickém autobuse. Odjeli jsme s manželem, třináctiletou dcerou, jedenáctiletým synem a šestiletou dceruškou přes Vídeň do Kanady. Do svobodné země s nádhernou přírodou a velice hodnými lidmi, a hlavně do země, která všem třem našim dětem poskytla univerzitní vzdělání. Musím se vrátit k babiččinu přísloví, jež převzala

ze židovské moudrosti: „Všechen majetek můžeš ztratit, ale to, co máš v hlavě, ti nikdo nevezme.“ Loučení před odjezdem ze země bylo těžké, ale bez slz. Táta chtěl, abychom už byli pryč, maminka překonala své hluboké vlastenectví a dala nám nějaké své šperky na cestu a Milů nás všechny objala s tím, že se snad jednou ještě sejdeme. Sama rozhodně odjet odmítla.

Na naši emigraci doplatila těžce. Ztratila práci, ale to už byla naše Milů, nikdy nám to nevyčetla. Vlastně bychom se to ani nedozvěděli, nebýt naší maminky, která nám o všech Mileniných potížích při svých návštěvách za námi vyprávěla. Milů si také velkou měrou přitížila sama kritikou vlády, jejího postoje k Romům. Když jsem se jí při mé první návštěvě do svobodného Československa omlouvala, jak strašně mne po všechna ta léta hryzalo svědomí, jak jsme jí ublížili, odbyla mne ryze Milenovsky: „Neblázni, mě zase celý život hlodalo svědomí, že jsme jako malé děti s bratrancem vykopali díru na pískovišti a doufali jsme, že do ní spadneš a dáš nám konečně pokoj. Celý život jsem se bála, že dostaneš kostižer, ale ty máš v koleni jenom artritidu.“

A tak se naše cesty rozcházely a zase scházely. Ani těch dvacet let odloučení nezměnilo náš vztah. Vzájemné porozumění a láska překlenuly tu vzdálenost, která nás dělila. Přede mnou leží balíček korespondence nasbírané za ta dlouhá léta. Milenin zájem a láska se přenesly i na naše děti, sedm našich vnoučat a naše první pravnouče. Ke každému z nich projevovala v dopisech nepřetvařovaný upřímný zájem. Pročítám dopis, ve kterém gratuluje naší nejstarší dceři, mladé advokátce, že vyhrála případ u Nejvyššího soudu Kanady. V jiných dopisech si vyměňuje se synem poznatky o rozdílech v kriminálních systémech, třeba kolik procent kanadských Indiánů je ve vězeních s porovnáním s uvězněnými Romy. Metody výuky povinné angličtiny a francouzštiny ve školách pro děti nově příchozích imigrantů s porovnáním výuky romských dětí v českých a slovenských školách. Pak tu jsou dopisy citlivé, povzbudivé, plné procítění a starostlivosti, které nám psala Milů v období tří let, kdy naše nejmladší dcera umírala na rakovinu.

Poprvé, po dvaceti letech, jsme se už jako babičky setkaly po sametové revoluci. Přijela jsem s naší dvanáctiletou vnučkou, dnes maminkou naší první pravnučky. Pak jsem jezdila každý rok za naší maminkou, Milenou a celou její rodinou. Společně jsme cestovaly za krásami Čech, Moravy a Slovenska. V roce 1995 jsem s sebou vzala od každého našeho dítěte nejstarší vnouče, devítiletého Justina s devítiletou Christinkou a šestiletým Philipem. S Milenou jsme jim ukazovaly krásy Prahy. Znovu, jako kdysi nám rodiče vyprávěli staré pověsti, jsme je povídaly zase my jim. Ze všech pověstí vyhrál Bruncvík, a pak pověst o Potrestané pýše od Weniga. Osvětlené Hradčany, Národní divadlo, procházka po mém zamilovaném Karlově mostě, byly zážitky pro mě i pro děti. Přála bych vám vidět údiv a úžas v těch malých dětských očích, když viděly na Hradčanech šermířské hry nebo když si mohly zastřílet z luku pod vedením dobově ustrojených rytířů na hradě u Olomouce.

Povzdechly si, že ani starodávný Karlštejn ani Konopiště v Kanadě nemáme, snad jen ty raziče falešných mincí, dnes falešných papírů, tu máme taky.

Milena se nám plně věnovala až na jeden týden, kdy mě prosila, abych k mým třem přibrala také její dvě vnoučata, že má nějakou důležitou konferenci s přednáškou. Samozřejmě s radostí. Jenže žerty osudu jsou nevyzpytatelné. Ten týden dostala Christinka zánět slepého střeva a v momentě, kdy jsme vešli do zahrady krčské nemocnice, dostal Philip anafylaktický šok z vosího žihadla. A tak jsme vstoupily do paměti krčské chirurgie a dětského oddělení, jako dvě ustarané babičky s pěti vnoučaty, běhající od jednoho oddělení k druhému po celý týden. S Philipem jsem musela zůstat v nemocnici tři dny, a tak se Milena místo konference a přednášek starala o zbytek naší drobotiny. Snad je to jen obyčejný všední příběh, ale ukazuje na Mileninu ochotu pomáhat druhým i na úkor své práce a svých zájmů.

Možná vás při čtení mých vzpomínek napadlo, jestli jsme si nepřáli, aby sestra emigrovala za námi. Samozřejmě že jsme chtěli, ale nikdy jsme jí to neřekli. Ne všichni lidé mohli odejít. Milena byla jednou z nich. Milovala svůj národ a měla zde své poslání, které v žádné cizině nemohla naplnit. Na světě je mnoho zemí, kde žijí Romové, dokonce i v Kanadě, ale ona chtěla především pomoci těm u nás doma, pozvednout jejich sebevědomí, dát do povědomí národa, že Romové mají svůj jazyk a mají tvůrčí, hudební i literární schopnosti. Až do posledního dne svého života bojovala proti zaslepenému, nenávistnému rasismu. Chtěla, aby každý Rom byl hrdý na to, že je Rom.

Milena velice ráda cestovala a objevovala cizí země a život jejich lidí. S velkou radostí jsme ji celá rodina uvítali na severoamerickém kontinentě. Projeli jsem Kanadu, Floridu, Aljašku a západní část Ameriky. Náš poslední plánovaný výlet na Newfounland se již neuskutečnil.

Psát vzpomínky je jako navlékání perliček na šňůrku života. V každé perličce je vzpomínka radosti, bolesti, úspěchů i neúspěchů. Některé vzbuzují úsměv, jiné záchvěv smutku, že vše mohlo být jinak, kdyby... Příběhy z našeho raného dětství se mohou zdát zcela bezvýznamné, ale jsou obrazem toho, co ovlivňovalo naše formativní léta, co budovalo naše charaktery, vztahy k lidem i ke světu. Předčasná smrt svázala Mileninu šňůrku perliček. Žila plným životem, dala rodině i světu hodně, a nám nezbývá, než vzpomínat na důvěrnou přítelkyni, sestru a vzácného člověka.

Jiřina Šístková se narodila v roce 1936 v Praze, vystudovala zdravotní školu obor dětská sestra. Pracovala na Pediatrické klinice profesora Houstka na Karlově, v následujícím roce se jí narodila dcera a o dva roky později syn. Poté působila na Očním středisku Československých drah. V roce 1961 se narodila další dcera. Několik let poté pracovala jako literární pracovník. V roce 1968 spolu s manželem a dětmi emigrovala do Kanady, kde 25 let pracovala na ottawské univerzitě jako technik na oddělení experimentální chirurgie. Má sedm vnoučat a jedno pravnouče. Ráda čte, poslouchá klasickou hudbu a miluje toulání se kanadskou přírodou.

Sloní paměť

Antonín Hübschmann

Tři sourozenci, tři odlišné osudy. Nedávno jsem četl článek, který elaboruje na téma „Vzájemný vliv sourozenců na jejich vývoj". Milena byla z nás nejstarší, Jiřina prostřední a já poslední. Milena byla odjakživa rodinou považována za geniální dítě, intelektuála. Toto zařazení jí zůstalo po celý život. Jiřina k nám měla sestersko-mateřský vztah. Také jí to zůstalo po celý život. Obě moje sestry na mě měly vliv. Milena částečně bohémsky-intelektuální, Jiřina rodinný. V určitém období jsem se vzhlížel a bral si příklad střídavě od jedné či druhé sestry. Promítám si onen článek na naši rodinu a vzpomínám na chvíle, kdy se naše osobnosti setkávaly a navzájem se ovlivňovaly. V tomto psaní se více méně soustředím na Milenu.

Za posledních deset let, kdy jsem začal pravidelně jezdit do Prahy, jsem velmi často slýchal od Mileny větu: „Tondo, ty máš sloní paměť." Pamatoval jsem si události, které se staly, společně navštívená místa a příhody, jež se k těm místům pojily. Poslední přirovnání k sloní paměti jsem četl na pohlednici z jižní Afriky, napsané po Milenině návštěvě sloního sirotčince. Pohlednici, kterou měsíc po Milenině smrtelné autonehodě, přivezli její známí jako část její pozůstalosti.

Do Prahy jsem jezdíval koncem dubna na oslavu narozenin naší maminky. Později, po jejím odchodu, v květnu, když již bylo stálejší počasí. Pokaždé jsme si našli s Milenou čas na několik společných výletů. První léta, do roku 1999 jsme cestovali s maminkou. Sjezdili jsme hodně z bývalého Československa, nyní České republiky a Slovenské republiky. Cestování s Milenou bylo vždy velkým dobrodružstvím. Nikdy jsme nevěděli, kudy pojedeme. Měli jsme předurčené cíle, ale jak se k nim propracujeme, jsme ani jeden z nás netušili. Plány se měnily, ale naše výlety byly vždy plné příjemných chvil, strávených v Milenině červené škodovce. Nejpovedenější a snad i nejlepší z našich výletů se uskutečnil v roce 2004. Milena pro mě přijela v pátek ráno do Měchenic, kde jsem v poslední době spával, abych se vyhnul starostem s parkováním, které bylo v okolí Štěpánské, kde bydlela Milena, problematické. V květnu toho roku jsme měli domluveno, že pojedeme do Frýdku-Místku, kde Milena měla mít přednášku s tím, že budeme pokračovat přes Krakow na východní Slovensko. Milena potřebovala dofotit v Medzilaborcích pár obrázků pro chystanou knihu. V pátek ráno, když pro mě Milena z Prahy přijela, mi oznámila: „Všechno je jinak, jedeme do Českých Budějovic." Určitě znalce zeměpisu zarazí, jak si Milena mohla naplánovat výlet do Frýdku-Místku přes České Budějovice? Po rozloučení s Mileninou dcerou Terezkou a malým vnukem Petrem

← *Milena s bratrem Toníkem. 1943*
(foto: archiv Jiřiny Šístkové)

jsme vyrazili na tradiční zastávku do Štiřínského zámku. Na terase v zámeckém parku je velmi příjemné posezení, nevím, zda Milena hodnotila kvalitu kávy dohromady s prostředím, ale v některých místech prohlašovala, že jejich káva je výborná. Pokračovali jsme přes Jílové, Štiřín na benešovskou silnici – Milena totiž dávala přednost okresním cestám. Konečně mi vysvětlila náhlou změnu plánu- přednáška, původně plánovaná na sobotu večer, byla přeložena na pondělí. Přes České Budějovice s krátkou, opět tradiční, zastávkou u naší sestřenice, jsme pokračovali do Třeboně. Třeboň byla Milenina oblíbená zastávka. Ráda vzpomínala na doby, kdy jezdívala s naší babičkou a dědečkem na prázdniny do dědečkova rodiště. Naše cesty byly plné historek z našeho mládí. V Třeboni často vzpomínala na příhodu, kdy dědeček s babičkou potřebovali někam odejít, ale nechtěli nechat Milenu samotnou v hotelu Zlatá hvězda. Požádali číšníka, zda by na Milenku nedohlédl. Číšník dohlédnul a Milenka našla v číšníkovi velkého kamaráda. Vzpomínala, jak jí předčítal její knížky a vyprávěl pohádky. V Třeboni jsem se procházeli kolem Zlaté stoky, po hrázích rybníka Svět, přes zámecký park zpět na náměstí, kde všechny domy mají příjemně stinná podloubí. Ani zde jsme si nemohli odpustit naší tradici a nezajít na kávu do lázní Berta, místa, kde dle Mileniny klasifikace podávali vynikající kávu. Seděli jsme na terase, popíjeli kávu a věnovali se krásám parku, který obklopuje Zlatou stoku. Odpočívali jsme od pražského ruchu a Mileniny nekonečné práce.

Z Třeboně nás okresní silnice zavedly do Slavonic. Ty jsme s Milenou objevovali každý zvlášť. Při posledních našich výletech jsem se v nich dvakrát zastavili a navzájem se dělili o naše předchozí nálezy a zážitky. Obdivovali jsme stařičké fresky vyvedené na fasádách domů, obzvláště Milenu zaujaly obrazy apokalypsy v soukromém muzeu na horním náměstí. Milena měla zvláštní schopnost seznámit se s lidmi. Dokázala najít společné téma, které jí otevřelo cestu do mnoha rodin a domácností. Ve Slavonicích nás majitelé malého krámku pohostili ukázkou čtyři sta let starých nástěnných maleb v jejich soukromém bytě. Po Slavonicích, kde jsme strávili dva dny, následoval Mikulov a Lednice. I když to nezní pravdivě, náš cíl Frýdek-Místek se přibližoval. Projížděli jsme nádhernou krajinou Moravy a opět jsme neváhali zastavit u něčeho, co nás zaujalo. Další objev, přijeli jsme k malé vesnici Klášter, ve které stál velký kostel. Zastavili jsme a požádali jsme místní, zda náhodou není možné se do kostela podívat. Bylo, ochotná paní nám kostel otevřela a ukázala zbývající část bývalého klášterního kostela, který byl založen paulány z Francie. Vyprávěla nám jejich historii, ukázala staré fotografie, jak klášter, dnes zbořený, vypadal. V kostele se dokonce nachází největší dřevěný oltář v České republice! Den jsme zakončili v Mikulově. Ubytovali jsme se v penzionu a po večeři tradičně prošli část města. Ráno jsme pokračovali v prohlídce a vyšli k mikulovskému zámku. Sgrafita a vše, co mikulovské náměstí nabízelo, stálo za zastavení a zamyšlení nad osudy lidí, kteří tyto skvosty vytvořili. V zámecké zahradě, kde jsem fotil květiny, jsme objevili strom Paulonie, který měl modré tulipánovité květy. Milena ve svém věku 71 let neváhala vylézt na zídku, aby si lépe prohlédla květ a trošku jej přiblížila mému fotoaparátu. Obešli jsme zámek a navštívili židovskou čtvrť. Jedna z Mileninych kamarádek přežila koncentrační tábor, Milena si v každém městě, kde jsme se zastavili, prohlédla část židovské čtvrtě a později své známé referovala o svých poznatcích. Lednický park s projížďkou na lodi k Minaretu byl opět plný pohody. Bohužel bouřka nás vyhnala a uspíšila náš odjezd na severní Moravu.

Na další krátkou prohlídku města a přespání jsme vybrali Boskovice. Následující den jsme v Letovicích překvapili pana Peštu, romského naivního umělce. Pan Pešta, ač o naší návštěvě nevěděl, nás velmi vřele přivítal a měl obrovskou radost, že se opět vidí se starou známou. Oba si měli co říct. Milena typicky s magnetofonem v ruce, se vyptávala na jeho práci a na jeho vzpomínky. Rozhovor byl z části v romštině. Pan Pešta nám s láskou ukazoval svoje obrazy a malované talíře. Jako vždy mě Milena povzbuzovala, abych vše fotil. Nevím, kolik malovaných talířů jsem vyfotil, ale myslím, že veškeré mé fotky i talíře, které Mileně pan Pešta věnoval, dostalo romské muzeum v Brně. Po druhé jsem se s panem Peštou setkal během zádušní mše za Milenu v říjnu 2005 v Praze. Přišel se naposledy s Milenou rozloučit.

Z Letovic jsme s občasnými zastávkami pokračovali do Frýdku-Místku na soustředění jogínů. Milena byla požádána o přednášku o Indii. Milena byla zvyklá hovořit zpatra, bez přípravy, ale téma, které bylo navrženo jedním z přítomných, ji částečně zaskočilo. Dotyčný se zeptal na současnou a historickou situaci indických vdov. Téma nebylo Mileně příjemné. Považovala jej za ošklivou tvář Indie. Zmínila se několika slovy o historii a ujistila posluchače, že od indické samostatnosti se věci v tomto směru značně změnily. V debatě pokračovala vyprávěním o svých lepších vzpomínkách z cest po Indii. Jogínství bylo po Romech druhou Mileninou životní náplní. Abych použil její oblíbený výraz: „To je ale z jiného soudku“, přenechám jogínskou kapitolu povolanějším lidem.

Zpět k našemu putování směrem na východní Slovensko. Opět ne všechny cesty vedou přímočaře k cíli a naše cesta vedla přes Krakow. Oba dva jsme viděli fotografie staré části Krakowa a toužili jsme poznat na vlastní oči město, které bylo úzce spojeno s českou historií. V centru města jsme prošli kostely, které na rozdíl od Prahy byly otevřené a plné. Plné nejen turistů, ale i lidí, kteří se přišli pomodlit. Obdivovali jsme, kolik mládeže se v kostelech v kteroukoliv denní hodinu zastaví a po krátké modlitbě opět odejde do školy či za zábavou. Prošli jsme zajímavé uličky, navštívili starobylou

univerzitu. Návštěvu Krakowa jsme příští den zakončili prohlídkou královského krakowského hradu Wawel, odpoledne Kazimerz, židovskou čtvrť s krámky nabízejícími umělecké předměty a suvenýry orientované na židovskou kulturu. V Kazimerzi je mnoho restaurovaných kaváren zařízených slohovým nábytkem ze třicátých let. Vše čistě upraveno, dýchá tisíciletou tradicí. Smutnou část historie města dokumentuje Synagoga – Muzeum, zobrazující holocaust.

Krátká zastávka v solných dolech Wieliczka nás opět přivedla do přítomnosti a dalších vzpomínek na naše dětství. Milena ráda vzpomínala na vyprávění naší babičky, která nám ráda vyprávěla o různých příhodách z jejího života. Jednou z nich byla návštěva solných dolů v Rakousku, které kdysi navštívila s dědečkem. Oba dva jsem si připomněli další a další vyprávění, která jsme často slýchali a téměř znali nazpaměť.

Ještě v době, kdy žila naše maminka, jsme společně s Milenou uskutečnili několik výletů „po stopách našeho vyprávění". Navštívili jsme Železnou Rudu a v Německu horu Grosse Arber, místo babiččina vyprávění o bouři na Javoru. Navštívili jsme sousedství rotundy sv. Kříže, kde se odehrála část vyprávění o pražské povodni v roce 1890. Navzájem jsme se doplňovali ve vzpomínkách a přidávali stati, které jeden z nás opomenul.

Pokračování našeho výletu nás zavedlo do Tarnowa, kde sídlí muzeum, jehož ředitel je Adam Bartosz. Milenina návštěva u ředitele muzea byla spojena s prosbou, aby napsal něco o Hance Šebkové do Romano džaniben. Oba dva s Hankou úzce spolupracovali a Milena do připravovaného čísla o Hance chtěla dát vzpomínky lidí, kteří Hanku dobře znali. Ředitel Bartoscz přislíbil a zavedl nás do druhé lokace jeho muzea, kde je instalována stálá výstava o Romech.

Po opuštění Polska se náš výlet blížil dalšímu cíli- Medzilaborcům. Navštívili jsme lidi, s kterými se Milena poznala v padesátých letech a od kterých se učila romskému jazyku. Milé setkání spojené s vyprávěním a fotografováním celé rodiny.

Na zpáteční cestě z Medzilaborců na Milenu čekalo velké zklamání. Poblíž Košic je vesnička Velká Ida, která je již vzpomínána z dob Římské říše a která Milenu lákala k návštěvě historkou o cikánském hradu. Na místním obecním úřadě nás ochotní lidé zavedli až na místo, kde hrad kdysi stával. Dnes je na jeho místě postaven rodinný domek a pár starších kamenů (asi zbytky hradu) bylo použito na různé zídky. Jediná připomínka hradu či zámku je hrobka grófů, kteří jsou na jejich bývalém pozemku pochovaní.

Dle vyprávění pověsti o cikánském hradu byl majitel hradu nakloněn několika cikánským rodinám žijícím v okolí. Během obležení Turky jim poskytl ochranu v hradních prostorách. Po dlouhém obléhání Turci odtáhli a jeden z cikánských obránců hradu za nimi

volal: „Kdybyste věděli, že už nemáme co jíst, tak byste odsud neodešli." Turci se vrátili a hrad dobyli. Dnes po hradu není ani památka. Nezůstal tam kámen na kameni.

Krupica, Levice, Zvolen byly naše další zastávky na cestě do Komárna. Krupica a Levice byly pro Milenu tak i pro mě nepoznaná místa. Zvolen Milena znala velmi dobře z konce padesátých let. Častokrát navštěvovala známé, kteří ve Zvolenu žili.

Konečný cíl našeho výletu byl v Komárně. Těšili jsme se na návštěvu naší společné známé Vilmy, svědkyně příhody, která se odehrála v létě 1954. S Vilmou jsme zajeli do Maďarska, k pevnosti z doby Josefa II., která neblaze proslula coby koncentrační tábor za druhé světové války. Milena o ní ve své knize „Po Židoch Cikáni" píše. Po návratu do Komárna jsme s Vilmou zajeli na soutok Váhu a Dunaje a vzpomínali na kdysi vojenský statek Malý Harcas, který leží asi dva kilometry po proudu Dunaje, kde jsme se s Vilmou v roce 1954 seznámili. Malý Harcas se stal podkladem k vyprávění o mém prvním samostatném výletu s Milenou na Slovensko. Po Mileninè smrti jsem slyšel od jejích studentů, že paní profesorka občas dávala onu příhodu k dobru. Pokusím se zrekapitulovat onen nezapomenutelný měsíc v roce 1954, který jsem strávil ve společnosti mé starší sestry Mileny.

Milena nabídla rodičům, že si vezme bráchu na starost a ukáže mu Slovensko. Dvanáctiletý brácha uprosil rodiče a celou rodinu, aby přistoupili na Milenin nápad a slíbil, že se bude vzorně chovat a poslouchat starší sestru (21) na slovo. Rodiče nám dali nějakou korunu na cestu. Měnová reforma, která předcházela našemu výletu, omezila štědrost rodičů a my jsme vzali za vděk tím, co nám na cestu přidali. Do Bratislavy jsme dojeli rychlíkem a tím skončili naše sliby rodině, že budeme cestovat pouze vlakem a autobusem. Po prohlídce Bratislavy a přespání v noclehárně poblíž Bratislavského hradu, jsme se vydali na silnici směrem na Komárno přes Dunajskou Stredu. Poměrně úspěšně jsme stopovali, do Dunajské Stredy jsme dojeli osobním autem, odtamtud nás vzal malý nákladňák naložený tabákem do Komárna. Seděli jsme na balících presovaného suchého tabáku a vychutnávali vítr, vlastně vánek, protože nákladňák měl co dělat, aby do Komárna dojel. První noc jsme spali v jakémsi levném hotelu, kde dlouho do noci hrála cikánská kapela. Milena byla ve svém živlu. Něco již znala z romštiny a o přestávkách vyzvěděla od primáše, odkud pochází a zda jeho rodina stále ještě žije v osadě na východním Slovensku. Domluvila se, kde bychom mohli sehnat nějakou práci na doplnění našich financí. Byl navržen vojenský statek, kde bylo stále třeba pracovních sil. Národní výbor v Komárně zařídil potřebné a my jsme odjeli na Malý Harcas, vojenský statek s civilními zaměstnanci. Ubytovali nás v malinké místnůstce s jednou širší postelí a velkým prádelním kotlem, ve kterém se vařilo mléko pro prasata. Příští tři dny jsme v této místnůstce s Milenou spali na jedné posteli. Přes den jsme pracovali na stohu. Po třech dnech se

Milena rozloučila se statkem a s bráchou a odjela na východní Slovensko navštívit rodinu komárenského primáše a pokračovat ve svém učení a poznávání romštiny v praxi.

Já jsem nově nabytou samostatnost využil k seznámení se s prací a životem na statku. S Pištou Báči jsem jezdil s koňmi, s Jožem Báči jsem oral s traktorem. Občas jsem se zastavil v truhlárně a čekal, kdo mě pozve, abych s ním ten den jezdil či dělal něco jiného. V truhlárně se každé ráno scházívali muži, aby si nařezali tabák a doplnili zásoby kuřiva na celý den. Tabák byl volně přístupný na rozsáhlých sušárnách a správa statku neprotestovala proti malému přilepšení pro kuřáky. Lidé, kterým jsem v ten, který den pomáhal, se postarali o mé jídlo. V neděli jsem jedl fantastické kulinářské výrobky paní Kastelánové, která na mě dohlížela. Její nezapomenutelný kuřecí paprikáš s haluškami jsem již nikdy tak dobrý neochutnal.

Asi po třech týdnech se Milena vrátila. Ukazoval jsem jí hrdě, jak řídím traktor. Snažil jsem se Milenu do řízení traktoru zasvětit. Dle mých vzpomínek jsem asi nebyl dosti trpělivý učitel a řízení traktoru Milena nezvládla.

Od malička jsme všichni tři sourozenci plavali. Milena byla velmi vytrvalá a dobrá plavkyně. S naším tátou plavávala pět kilometrů z Měchenic do Davle a zpátky, tenkrát ještě v teplé a čisté Vltavě. Na Malém Harcasi jsme se občas chodili koupat do Dunaje. Jedno ráno se Milena rozhodla, že předtím, než se vzbudím, si půjde zaplavat. Její plavání skončilo na druhém břehu Dunaje, na maďarské straně. Dunaj něco málo přes kilometr široký, ji snesl několik kilometrů po proudu a na maďarském břehu popojíždělo vojenské auto a čekalo až Milena vyleze na břeh. Maďarsky Milena neuměla. Na vojenské stanici byl ruský poradce, s kterým mohla komunikovat. Její dobrodružné koupání skončilo na mostě mezi maďarským Komarom a slovenským Komárnem. K politické zápletce nedošlo, ale má sestra v mokrých plavkách musela šlapat celou cestu na Malý Harcas pěšky.

Prázdniny se blížily ke konci a my jsme se připravovali na cestu do Prahy. Odjížděli jsme po dožínkové slavnosti, na kterou jsme byli pozváni vedením statku a lidmi, kterým jsme pomáhali a kteří se během našeho měsíčního pobytu s námi seznámili. Celý statek hovořil o Milenině dobrodružství a blahořečil Bohu, že celá událost skončila bez většího problému.

Dožínková slavnost skončila trošku jinak. Každý z přítomných mi nabídl přípitek se skleničkou vína a já jsem zapíjel zdárně zakončené léto. Známých bylo hodně, a i když skleničky byly malé, výsledek byl moje první opička.

Až do tohoto okamžiku naše známá Vilma může potvrdit mé vyprávění. Bydlela u Kastelánů, kde byla na návštěvě u své spolužačky. Ráda na příhody na Malém Harcasi také vzpomíná.

Cesta zpátky do Prahy byla opět plná dobrodružství. Stopem jsme se během prvního dne dostali do Bran. Téměř poslední peníze jsme vydali za noclehárnu s nadějí, že příští ráno se nám podaří chytit další auto do Prahy. V noclehárně nám někdo přislíbil, že odjíždí k večeru a že je ochoten nás s sebou vzít. Na Malém Harcasi nám paní Kastelánová dala na cestu do Prahy velký bochník doma pečeného chleba a hrníček domácího másla. Rozhodli jsme se, že tento poklad dovezeme rodičům, aby ochutnali pochoutku, kterou nás Slovensko živilo. Brašničku s chlebem jsem pečlivě opatroval. Celý den v Brně jsme zaháněli hlad levnou polévkou a krajíčky chleba, které byly na stole v košíčku v levné brněnské restauraci. Na bochníček domácího chleba jsme nesáhli. Přislíbený odvoz do Prahy nevyšel. Pozdě v noci jsme se domluvili s vedoucím autobusové výpravy, že nás vezme do Prahy, kterou projíždí na své cestě do Kladna. Do Prahy jsme dorazili velmi brzy ráno, ještě rozespalí, vyhládlí, jsme vystoupili na náměstí Republiky z autobusu. Autobus odjel a s ním i náš raneček s domácím voňavým chlebem a domácím máslem.

Vzpomínek na Milenu je hodně a jistě by se dalo napsat víc. Po smrti Mileny jsem se sešel s mnoha lidmi, kteří o Mileně mluvili velmi hezky a vyzdvihovali její pozitivní přístup k lidem, její skromnost a snahu pomáhat. Slyšel jsem svědectví, jak dokázala v lidech probudit jejich nadání a povzbudit je k další práci. Slyšel jsem opakovat Milenina povzbudivá slova: „Co s tím budeš dělat. Necháš to plavat a nebo s tím něco uděláš?“ Slyšel jsem, jak dokázala lidi přivést k tvořivosti, o které sami neměli tušení, že existuje. Svým přirozeným skromným přístupem dokázala ovlivnit a zapůsobit na vývoj osobnosti ne jen u sourozenců, ale i u mnoha dalších lidí, které za svého naplněného života potkala.

Antonín Hübschmann se narodil v Praze v roce 1942. V roce 1960 maturoval na jedenáctileté střední škole v Jeremenkově ulici v Praze. Nepříznivý kádrový původ mu neumožnil další studia na vysoké škole. Vyučil se elektrikářem. V tomto oboru pracoval až do odchodu do zahraničí v roce 1968. V současné době žije v Kanadě, kde pracuje v odboru účetnictví na torontské radnici. Jeho koníčkem je fotografie. Od roku 1995 se každoročně vrací na dovolenou do Česka, kde společně se sestrou Milenou cestoval a fotograficky dokumentoval její návštěvy v romských rodinách. Od roku 2005 vystavuje své fotografie v Praze. (leden 2005 - Botanická Zahrada, květen 2005 - Galerie Pyros, Květen 2006 - Academia. Zúčastnil se dvou výstav fotoklubu Windmill Line v Torontě.

Vzpomínky na Milenu

Adam Bartosz

Jako studenta etnografie Jagelonské university v Krakowě (1967-72) mě zaujaly romské osady v polské části Spisza. Fascinován tou, v té době málo známou etnografickou skupinou žijící v Polsku, jsem začal vyhledávat literaturu o Romech. V Polsku, kromě Jerzego Ficowského a Lecha Mroza se nevyskytovali žádní odborníci, kteří by cokoli více věděli na toto téma. Na studiích jsem mnoho četl slovensky a česky, přičemž jsem narazil na tři vědce z Československa, jejichž publikace se pro mě staly hlavním zdrojem vědění a inspirace. Jednalo se o Emílii Horváthovou, Evu Davidovou a Milenou Hübschmannovou. S tou první jsem neměl nikdy příležitost se setkat, se zbývajícími dvěma jsem se zakrátko spřátelil.

Milena mě poprvé navštívila, když jsem zorganizoval v Tarnowě velkou výstavu, první na toto téma v Polsku: „Cikáni v polské kultuře" (1979). Cítil jsem se tehdy poctěn známostí tak slavné osoby. Moje žena Anka připravila pro hosta tradiční „polskou" večeři, s velkou vepřovou kotletou, ale jak byla zklamána, když se ukázalo, že Milena je vegetariánkou (tehdy jsem ani příliš nevěděl, co to znamená) a místo večeře snědla nějaký zeleninový salát. Později jsme si hodně dopisovali. Ona psala česky a já polsky. Posílala mi své rozmanité materiály, kterých měla velmi mnoho, ale možnost publikovat byla v té době dost omezená. Připomínám – tehdy se v našich zemích k vydání i dokonce malé brožurky či letáku vyžadoval souhlas cenzury a ministerský příděl papíru k tisku. V Polsku byly tyto možnosti tehdy asi o něco větší. Po úspěchu mé výstavy v roce 1979 jsem neměl totiž problém s publikacemi na romské téma. Samozřejmě, že se musely rutinně překonat byrokratické, komunistické procedury. Tehdy jsem navrhl Mileně vydat v Tarnowě výběr z její velké kolekce romských přísloví, která chtěla tak hodně publikovat. Toužila po tom, aby se knížka podobala jejím dříve vydaným pohádkám (Romské pohádky, Odeon 1973). Po mnoha perepetiích se podařilo získat na ministerstvu kultury papír a souhlas k vydání malické sbírky přísloví. A tak v roce 1981 v Tarnowě vydalo Oblastní muzeum několikastránkovou brožuru na mizerném papíře, chudě ilustrovanou, nazvanou Romská přísloví/Romane phenibena. Originální romské texty, které mi zaslala Milena, jsem sám přeložil do polštiny a přidal krátký úvod. Milena byla velice potěšena, já samozřejmě také. Dnes si v této skromné publikaci se vzrušením listuji, prohlížím mé pozdější poznámky. V té době jsme opravovali prostory Cikánského společensko-kulturního sdružení v Tarnowě (první romské sdružení, které vzniklo v Polsku – v roce 1963) a navrhl jsem, aby stěny byly pomalovány několika příslovími ze sbírky Mileny. Zejména jsem si zapamatoval toto:

nahoře: David Smith staví konstrukci stanů anglických kočovníků. 1983 (foto: Adam Bartosz)
dole: 1983 (foto: W. Dudziak)

Tut hin tiro čačipen, man hin miro.
Ale hin amen čhib, kaj pes te dorakeras.
Ty máš svou pravdu, já svou.
Ale máme jazyk, abychom se domluvili.

Náklad Přísloví činil asi 200-300 výtisků. Chtěl jsem Mileně poslat alespoň polovinu. V té době to však nebylo možné, šlo pouze zaslat několik výtisků a náklady na takovou zásilkou byly nemalé. Pokud bych chtěl zaslat několik desítek kusů, bylo by toto považováno na hranicích za obchodní množství, a tedy nedovolené. Rok 1981 byl v Polsku rokem vzniku Solidarity – hnutí, které v konečném důsledku svrhlo komunismus. V té době však polské dělnické protesty byly považovány za antikomunistickou kontrarevoluci. A to znělo tehdy nebezpečně. Na jaře 1982 jsem se vypravil za Milenou, abych jí přivezl větší množství Přísloví. Na hranicích v Těšíně, ve vlaku, se českoslovenští celníci chovali strašně agresivně, považovali Poláky za nepřátele, podle nich, přece tak nádherného socialismu. Tak jako každý cestující jedoucí z Polska, tak i já jsem musel vyházet vše z batohu na sedadlo v kupé. Samozřejmě, že mi balík s publikacemi kontrolovali. Zabrali mi také výtisk „Krakovských novin", které se tehdy velmi radikálně stavěly za Solidaritu a celníci nepustili přes hranici ani jeden výtisk. Dokonce i staré kusy těchto novin, ve kterých jsem měl zabalené turistické boty, celníci zabrali a vyhodili do koše na smetí. Aby žádné „nevhodné" slovo nedorazilo na tamtu, ještě tehdy klidnou stranu. Po několika pokusech intervence u jakéhosi staršího důstojníka mi bylo vráceno asi 10 výtisků brožury, a konečně mi byl vypsáno potvrzení o úschově. Byl jsem tím tak zdrcen, že po jednodenním pobytu v Českém Těšíně jsem se vrátil do Tarnowa, naštěstí jsem si po cestě zpět odebral zabavené brožury. Později jsem jich několik zaslal Mileně, v dopisech.

Následující rok přijela Milena ke mně s Davidem Smithem z Leicesteru, významným znalcem Romů a jiných kočovníků v Anglii. Spolu jsme strávili několik dní a navštívili romské osady na polské straně Karpat. Z tohoto výletu jsem si zapamatoval zejména sympatický večer nad Popradem, u jehož kamenitého břehu jsme zřídili nocleh. David nám, při vysvětlování zásady konstrukce stanu anglických kočovníků, postavil takový model, který jsem zdokumentoval na fotografii. Milena tehdy připravovala plán výletu do Indie, který chtěla absolvovat svým autem. Díval jsem se na její vysloužilou škodovku a myslel si, že je to bláznivý nápad, ona však byla plná entuziasmu, vyprávěla, co to auto umí a kde již všude bylo, čímž rozptýlila mé pochybnosti. Samozřejmě – zanedlouho poté jela do Indie. Ale snad přeci jen ne tou starou rachotinou. Na tento výlet dlouho vzpomínala má rodina, hlavně obě děti, které jsem si tehdy vzal s sebou. Magda, tehdy sedmiletá, a pětiletý Michal vzpomínali na Milenu, „se kterou bylo tak jednoduché se domluvit, ačkoli nemluvila polsky, a na Davida, kterému vůbec nerozuměli". Zejména si však zapamatovali konstrukci stanu zhotovenou z vrbového proutí. Když si dnes prohlížím fotografie z těch prvních setkání, ale i z pozdějších, připomínám si, že Milena nikdy neměla ráda, když jí někdo fotil. Možná, že se pouze mého objektivu stranila? Z výletu po romských osadách na snímcích vůbec nemám její obličej.

Já jsem ji poprvé navštívil na podzim toho samého roku. Bydlel jsem u Mileny ve Štepánské spolu s kolegou etnografem několik dní a ona nás vozila po romských rodinách v Praze a okolí. Její znalosti na nás udělaly velký dojem, celé večery jsme diskutovali nejen o Romech, jazyce, ale i o rozmanitých aspektech kultury. Milena tehdy sbírala materiály o romských umělcích. Zapamatoval jsem si, že jsme navštívili sochaře Josefa Feča, Vladislava Faragoše – cimbalistu, Martu Bandyiovou, Ernesta Danča - zedníka z Benátek nedaleko Mladé Boleslavi, podle Mileny vynikajícího to sochaře. Většina romských sochařských tvůrců byla podle mého názoru na špatné úrovni. Vzhledem k velkému počtu lidových sochařů v Polsku, kterými jsem se zabýval jako etnograf, práce těch několika romských „umělců", jak se mi zdálo, nezasluhovaly pozornost. Milena mne však s ohromným nadšením přesvědčovala, že se jedná o nádherná díla, a to již ze samotného faktu, že vyšly z rukou Romů. Její postoj k romské tvorbě diametrálně změnil i mé vnímání na tuto romskou tvůrčí oblast. Od této chvíle jsem začal pozorněji sledovat veškeré tvůrčí výtvarné projevy mezi Romy, které přece nebyly součástí tradice romské tvořivosti. V důsledku toho jsem v tarnowském muzeu začal shromažďovat veškeré projevy malířské, sochařské tvorby a jiných forem výtvarných děl, jejichž autory byli romští tvůrci. Tenkrát jsme dvakrát jeli s Milenou do Úštěku, kdy bydlel významný umělec Rudolf Dzurko. Mnoho hodin vyprávěl o svém životě, přičemž vynášel na zahrádku desítky obrazů vytvořených lepením skleněné drtě, abych je mohl vyfotografovat. S Milenou jsme naplánovali výstavu obrazů Dzurka v Tarnowě. Vzhledem k vysokým nákladům na převoz a pojištění se však tato výstava nikdy neuskutečnila.

Když jsem připravoval stálou výstavu věnovanou historii a kultuře Romů, kterou jsem konec konců otevřel v tarnowském muzeu v roce 1990, nesčíslněkrát jsem využil rad Mileny, se kterou jsem se setkával. Setkávali jsme se zejména za hranicemi našich zemí, na konferencích, seminářích, schůzkách a prodiskutovávali konkrétní projekty. Když jsem tam v těch letech v Centru polské kultury v Praze organizoval několik výstav, s neromskou tématikou, měl jsem příležitost několikrát navštívit její byt plný krámů ve Štěpánské a strávit dlouhé rozhovory o společných zájmech. Odtud jsme uskutečňovali návštěvy romských rodin bydlících v Praze a okolí.

Milena byla autorkou transkripce romského jazyka při použití české/slovenské abecedy. V této otázce ostře polemizovala s Marcelem Courthiade, který vypracoval zcela odlišnou transkripci, vyžadující od pisatele značné znalosti o romské gramatice

a kterou oficiálně schválil IV. kongres Romů ve Varšavě. Proto se tato standardizace také někdy nazývá varšavskou. Byl jsem mnohokrát svědkem takových polemik. Avšak, když jsem připravoval první vydání své knížky „Neboj se Cikána/Na dara Romestar" (1994), použil jsem v romských citátech pravopis Marcela. Milena mi to jemně vytýkala, namlouvala mi, abych v dalším vydání použil pravopis, který ona navrhovala a který je snadno čitelný pro většinu Romů. Nakonec jsem v druhém vydání (2004) pro citace romských textů použil zkrátka polský pravopis. Nevím, jak to Ona přijala. Nestihla si totiž knížky přečíst.

Naposledy jsem se setkali v Praze na festivalu Khamoro 2003. Hovořili jsem o vypracování romsko–polského slovníku dialektů Romů zvaných u nás Bergitka Roma, kteří patří do té stejné jazykové skupiny jako slovenští Romové. Již dříve jsem iniciátorům vypracování takového slovníku či příručky ke studiu romského jazyka doporučoval vzor Mileniných Základů romštiny. Rozpadající se výtisk této malé knížečky, mnohokráte půjčovaný a kopírovaný studenty, se nakonec ke mně nevrátil.

V létě 2004 jsem se viděli naposledy. Nečekaně mne navštívila v mém muzejním kabinetu na Rynku 21 v Tarnowě. Zaskočila na několik minut s bratrem Antonínem, který k ní přijel z Kanady. Jak to obyčejně bývá v takových situacích, rozhovor byl chaotický, já roztržitý, Milena se omlouvala za náhlý, nečekaný příchod. Krátce jsem seznámil Milenu s tím, že právě vznikla iniciativa na zřízení postgraduálního studia romistiky v Krakowě a navrhl jí, aby udělala přednášku o romském jazyce. Přednášky měly být zahájeny v prosinci roku 2004. Oni jeli někam dál, asi na Ukrajinu, ani si nepamatuji. Antonín udělal několik fotografií, které mi pak zaslal v podobě pěkných portrétů na CD. Právě jsem končil korekturu druhého vydání své knížky Neboj se Cikána (Vydavatelství Nadace pohraničí, Sejny 2004) a žádal e-mailem Antonína o souhlas, abych mohl v publikaci použít jeden z jeho snímků, kde bych v poznámce o autorce představil svou osobu. Ta stejná fotografie se později objevila na obalu slovenské verze této knížky (Neboj sa Cigána, vydavatelství Romani, Vodži 2004). Chtěl jsem poděkovat Antonínovi za fotografii a zároveň jsem měl v úmyslu mu zaslat slovenský výtisk, který se objevil téměř ve stejné době jako polské vydání této knížky, ale nenašel jsem ve svých poznámkách jeho adresu. Dotaz o adresu bratra jsem zaslal Mileně na adresu Romano Džaniben. Nevím, proč ne přímo do její poštovní schránky. Odpověď přišla asi za dva měsíce, možná i později. V počítači jsem si zachoval její poslední dopis, který mi napsala:

```
 ---- Original Message -----
From: Milena Hübschmannová
To: Adam Bartosz
Sent: Sunday, September 04, 2005 8:47 AM
Subject: adresa

Milý Adame,
promiň, že odpovídám tak pozdě. Ale dostala jsem teprve nedávno Tvůj
e-mail.
Bráchova adresa je Tonda Hübschmann...
Brácha bude mít určitě z Tvé knížky velkou radost. Já se ji snažila
přelouskat kdysi v polštině - moc se mi líbila - slovenské vydání mám,
ale ještě jsem se nedostala k četbě.
Teď je u nás úžasně zajímavá výstava: "Roma rising" - fotky asi šedesáti
romských umělců, vědců, lékařů, učitelů, politiků - dělal to Chad
Wyatt - americký černošský fotograf (který je úplně bílý! Tak bílého
černocha jsem ještě neviděla. Matka "bílá" otec Afroameričan). Výstava
byla v Muzeu romské kultury, teď je v Praze ve velice prestižní budově
- Belvedere, Letohrádek královny Anny, na Hradě.

Moc Tě pozdravuju, měj se krásně
Milena
Měj se krásně
```

A to byla poslední zpráva od Mileny, kterou jsem obdržel. Čtyři dny poté přišla informace o Její smrti. Jak náhlé a tragické.

ADAM BARTOSZ se narodil v roce 1947 v Polsku. Vystudoval Jagellonskou univerzitu v Krakowě obor Etnologie (1972) a Muzeologie (1976). V 60. let se ještě jako student začal zajímat o Romy na Spiszi a Polsku. Od roku 1981 je ředitelem Okresního muzea v Tarnowě. Jeho zájem o historii a kulturu Romů vykrystalizoval v roce 1990 vytvořením ve světě první stálé expozice věnované Romům pod názvem „Historie a kultura Cikánů/Romů". Uveřejnil mnoho publikací o Romech, je autorem domácích i zahraničních výstav s tématikou menšinových národů (zejména o Romech a Židech) s cílem podpořit národní identitu těchto společenství. Účastnil se etnologických výzkumu Romů a kočovníků žijících na Balkáně a ve Velké Británii, v Indii. Adam Bartosz poznal Milenu Hübschmannovou v roce 1979 při příležitosti pořádání výstavy Cikáni v polské kultuře. Je členem mezinárodních romských společností a sdružení a Spolku Romů v Tarnowě. Zajímá se o polskou lidovou kulturu. V roce 2004 se zahajoval slavnostní otevření postgraduálního studia romologie na krakowské Pedagogické fakultě.

1997 (foto: Arne B. Mann)

„My, Romové…“

Marcel Courthiade

Milena pro mě byla legendou dávno před tím, než jsem se s ní v roce 1990 konečně setkal. Ale je také možné, že jsem o ní slyšel ještě podstatně dříve, deset let před naším prvním setkáním, a to aniž bych si toho byl tenkrát vědom. K tomu se však ještě dostanu.

Moje první jasná vzpomínka na ni se vztahuje k jejímu zatvrzelému nazývání našich lidí Romové, namísto zažitého apelativa Cikáni, ať už pro to v tehdejším Československu měla jakékoliv důvody. Mezi redaktory čtvrtletníku Etudes tsiganes, kam jsem v té době zrovna začal z Albánie, kde jsem ještě žil, posílat své články, to způsobilo hotové pozdvižení. Milenin článek o hádankách slovenských Romů (1981) vyšel během dlouhého období zrodu mého textu o mladých romských básnicích z Kosova, který se redakce zdráhala otisknout právě proto, že jsem používal autonym Rom. To se v historii časopisu nikdo kromě Mileny a jednoho či dvou vzdálenějších autorů z Finska a Spojených států neodvážil. Nejen že její přesvědčení o správnosti užívání Rom místo Cikán „zachránilo“ můj článek, ale ještě jsem se dozvěděl, že ve stejné době, kdy já pomáhám Rajko Djuričovi sbírat romské hádanky mezi Romy v Srbsku, se Milena věnuje tomu samému mezi Romy na Slovensku. Djuričův sběr vyústil ve vydání sbírky Rromane garadine lava[1] a následně v otištění článku na toto téma v prestižním literárním časopise Književnost[2]. Na jeho žádost jsem později přeložil do angličtiny a francouzštiny jeho vylepšenou verzi, která byla rozšířená o poznatky inspirované Milenиným výzkumem, a objevila se v třech jazycích jako dodatek v publikacích Rromane garadune lava/Roma találós kérdések/Rromani riddles[3] a Devinettes des Rroms[4].

Ve stejném roce (1981) se souběh našich zájmů potvrdil, když mi můj přítel Adam Bartosz poslal výtisk polského překladu její sbírky romských přísloví pod názvem Przysłowia cygańskie[5]. (Bartosz je mimořádně schopný muzeolog a autor vůbec první stálé expozice o Romech, ze které se nakonec vyvinulo muzeum Romů v polském Tarnowě.) Shodou okolností jsem v tu chvíli už vlastnil velice vzácnou průklepovou verzi její brožurky Romane pheňibena (20 cyklostylovaných stran, bez vročení a jména nakladatelství), kterou stále uchovávám jako relikvii a důkaz o praktických potížích, kterým při své práci musela čelit. (Už si opravdu nevzpomínám, jak si mě brožurka našla až v Albánii a ještě ke všemu ve třech výtiscích!) Tak jako každý jsem i já v běžném životě používal spoustu přísloví a pro pobavení jsem je různě překrucoval, ale Milenin cyklostyl a její brožurka

1 Srbská akademie věd a umění, Bělehrad 1981.
2 „O romskim zagonetkama“, Književnost, str. 1492-1517, Bělehrad 1977, též „Zagonetke, mitovi i jezik Roma“, Kruševac 1983.
3 Romano kher, Budapešť 1999.
4 L´Harmattan, Paříž 2006.
5 Drukarnia narodowa, Krakov 1981.

z Krakowa ve mně vyvolaly touhu zapsat je v původním znění a porovnat je s mutacemi, které jsem znal odjinud, například z jejích záznamů. Žádost maďarského vědce Paczolaje, abych v romštině ověřil přítomnost 106 údajně univerzálních přísloví, definitivně rozhodla.[6] Další věcí, kterou jsem považoval za důležitou a která mě na Milenině práci velmi těšila, bylo, jak důsledně vždy vycházela z romského originálu. Dnes se nám to může zdát samozřejmé, ale musíme si uvědomit, že znalost romštiny byla tehdy mezi cikánology spíše vzácná, většina z nich prováděla výzkum v majoritním jazyce a řada z nich dokonce bádala prostřednictvím korespondence s úředníky nebo učiteli z dané lokality. Milenino solidní zázemí v indických jazycích a její zájem o „nejindoevropštější ze všech indoevropských jazyků, tedy romštinu" ji přivedl k přesvědčení, které si předešlí vědci troufali zmínit jen mezi řádky. Došla k názoru, že naše řeč si zaslouží být studována a respektována na stejné úrovni s ostatními evropskými jazyky. Její systematický lingvistický zájem o romštinu byl možná faktorem, který odvážně stál u proměny cikánologie v romistiku.

S Mileninou prací jsem znovu přišel do kontaktu až v letech 1985 – 1986. Nejprve se tak stalo prostřednictvím mimořádného čísla mezinárodního časopisu Lačho drom[7], ve kterém jsme oba měli příspěvek. Zajímavé bylo, že se naše články vzájemně doplňovaly. Z jejího popisu večerních posezení belveľa jsem cítil stejnou atmosféru, jakou jsem znal z Balkánu, s jediným rozdílem, totiž že v Albánii a Řecku se tato posezení odehrávala v rámci malé skupinky, kdežto v Jugoslávii a v Praze měla jednoho ústředního vypravěče. Vyprávění o duších zemřelých byla na Balkáně celkem řídká, zato mezi Sinty měla své nezastupitelné místo, z čehož se dalo usuzovat na středové postavení karpatských Romů mezi Romy balkánskými a německými. A dokonce i hra zvaná „strakaté tele", která testuje, zda mladí Romové dokážou to či ono říct romsky (mezi Mileninými přáteli označovaná kotorošno ce´atos a ve Skopje kotorvalo gruvićho) byla v Jugoslávii velice oblíbená. Ale největší pocit spřízněnosti jsem zažíval, když jsem četl, jak Romové nostalgicky vzpomínají, kterak dříve bývali „chudí ale poctiví" – „ćorre ale paťivale", a přitom jedním dechem dodávají: Rromana ćhibaça kaj śaj reses? – Kam dojdeš s romštinou?, aby romštinu vzápětí vychvalili do nebes. Ačkoliv jsem o jejím článku neměl tušení až do vydání časopisu, náhodou jsem citoval řadu podobných prohlášení ve svém textu zaměřeném na posun „Od ústní k písemné slovesnosti". A Milena zase ve svém článku psala: „V romské komunitě právě probíhá proces, ke kterému zákonitě musí dojít v každé neliterární společnosti, když se mění na literární: Romové začínají psát básně a povídky a začínají vytvářet literaturu, která je zaostřena na současné sociální

6 Nakonec vyšlo jako European proverbs in 55 languages with equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese = Európai közmondások 55 nyelven arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőkkel, Veszprém 1997, 528 s.

7 Hübschmannová, M.: Ústní slovesnost slovenských Romů, In: Lačho drom – Lidová slovesnost Romů, Řím, prosinec 1985, str.61-66.

problémy." Značná část naší spolupráce se posléze skutečně točila kolem propagace romských autorů z Československa na mezinárodní úrovni. A na úrovni sesterských zemí spojených v jednom státě, to v případě Margity Reiznerové, Andreje Gini, Tery Fabiánové, Rudolfa Mirgy a dalších, to již předtím dokázala ona sama. Nezajímala se pouze o literaturu, ale také o výtvarné umění, o čemž svědčí to, že na První světové výstavě romského umění v Paříži v květnu 1985 (Mondiale of Gypsy Art, Conciergerie Museum) vystavovali i českoslovenští Romové.

Později Milena poslala do redakce Etudes tsiganes článek s titulem „Když zpívám, cítím se jako člověk" ve francouzském překladu Hany Šebkové. Redakční rada mě požádala o posudek na tento relativně krátký příspěvek a nemusím zdůrazňovat, že jsem ho ihned doporučil. Seznámil jsem se tak se jménem Hany Šebkové a jejím prostřednictvím (jak se v pozdějších letech stávalo stále častěji) jsem s Milenou krátce probral problémy transkripce. Hanka s Milenou se tenkrát dohodly, že přepis textů písní bude zaznamenán v tehdy ještě neúplném a neschváleném mezinárodním písmu romštiny: čárka nad „s", „c", „z" místo českého palatalizujícího háčku, mezinárodně užívané „x" pro českou spřežku „ch", „ç" a „q" jako znak pro příklonky, háček nad vokály označující měkčení předešlých konsonant („ćhidǒm" pro slovenské „chiď om"), vyznačení přízvuku v případech, kdy není přízvučná poslední slabika atd. Mezitím jsem se z mizerné albánské xerokopie se značnými obtížemi seznamoval s Mileninými Základy romštiny. Navzdory kvalitě výtisku mi bylo jasné, že změny „hláskování" z československé na mezinárodní transkripci byly spíš drobnějšího charakteru, a že pro někoho uvyklého české nebo slovenské abecedě nebudou představovat překážku, zatímco zahraničním mluvčím četbu značně usnadní.

Kromě Mileniny ochoty přizpůsobit se po technické stránce jsem ocenil i syntézu striktně etnografických poznatků s bohatou terénní zkušeností, kterou jsem u ní zaznamenal už v článku pro Lačho drom. Ve stejném roce také vyšlo první, a pokud vím i poslední, číslo Ľil – Listu, ve kterém Milena uveřejnila své dvojjazyčné Dějiny Romů/Romano čirlatuňipen (mimochodem její vlastní a velmi povedený neologismus). Byl jsem uchvácen její legendou o tom, jak Bůh pekl černé, bílé a středně propečené lidi. Na Balkáně byla tato legenda v té době zcela neznámá, ale já už jsem ji slyšel dříve od etiopského delegáta na konferenci UNESCO, a týkala se Etiopanů. To je dle mého jasný důkaz, že otázky spojené s barvou pleti jsou všem národům společné a své představy o jejím původu si národy mezi sebou předávají. Ještě více ke mně snad promluvilo její tvrzení, že „My Romové jsme odešli z Indie před tisícem let". Nejen že kladla odchod Romů z Indie do období kolem roku 1000, kterážto hypotéza se později potvrdila, ale navíc zcela po právu použila inklusivní plurál „my", čímž prohlašovala, že je jednou

z nás. Proti tomu nelze nic namítat, protože já sám jsem mnohokrát slyšel Romy říkat „udělala pro nás víc, než kterýkoliv Rom z naší země". A já bych rád dodal: „…i z četných jiných". Pravda je, že se našli i tací, kdo si dělali legraci z tzv. „hübschmannovského syndromu". Vypráví se, že byla schopná zastavit se vprostřed ulice, nasát vzduch a říct: „Čichám čichám Roma…". To je samozřejmě nízký a ubohý způsob, jak se vysmívat její ochotě navazovat nové kontakty. Nejsem si úplně jistý, zda je tato Milenina karikatura míněna zle, ale kdyby byla, bylo by jistě možné na ni odpovědět romským příslovím: „Savi akhorin marďol rovlençar? Odi so hin pherdi akhora ći odi so nane la ani jekh?" – „Který ořešák dostane nakládačku holemi? Ten co je plný ořechů a nebo ten, co nemá ani oříšek?"

Zaujal mě i poslední poznatek v jejím článku, totiž že výraz Rom pochází z Ḍom(ba) a nikoliv z Rama, jak někteří tehdy zamýšleli. Dnes se to zdá nad slunce jasnější, ale před dvaceti lety byla situace – navzdory průkopnickým snahám britských indologů – úplně jiná. Etymologie vycházející ze slova Rama byla foneticky neobhajitelná: běžné „r" z indických jazyků se nemohlo vyvinout v ono specifické (dávno cerebrální) „Rr", jak ho známe ze slova Rom a které může mít různé výslovnosti v závislosti na lokální varietě. Běžné „r" z indických jazyků se reflektuje zase jen jako „r", jak ho známe například z češtiny. I díky výměně názorů nad touto otázkou, jsme si s Hankou začali víc dopisovat, až se z nás stali opravdoví korespondenční přátelé.

V roce 1986 jsem doufal, že se s Milenou konečně setkám na konferenci v Sarajevu nazvané „Jezik i kultura Roma", jejímž pořadatelem byl Institut za istraživanje međunacionalnih odnosa při Akademii věd a umění v Bosně a Hercegovině. Naneštěstí se konference nemohla zúčastnit. Chtěl jsem si nějak vynahradit to zklamání a tak jsme s Hankou a Milenou začali plánovat mou návštěvu Prahy. Nad tou se však vznášela jakási kletba, která mi rok za rokem bránila ji uskutečnit. „Tvoje návštěva Prahy už se tady stala legendou", psala mi Hanka nejednou.

Po všech těch průtazích došlo k našemu prvnímu setkání na festivalu Romart v Brně – Líšni, který v roce 1990 probíhal za účasti Václava Havla. Kupodivu jsem měl pocit, jako bychom se viděli po sté. Jako staří známí jsme vyrazili na dlouhou procházku po rozlehlém areálu festivalu a celou dobu jsme si povídali romsky (kromě okamžiků, kdy se k nám na moment připojil někdo další). Neprobírali jsme žádná akademická témata. Milena mluvila o svých obavách z nárůstu nesnášenlivosti některých mladých lidí vůči Romům a zmínila několik případů ošklivých srážek mezi mládeží a Romy z nedávné minulosti. Tento trend se v nadcházejících letech bohužel prohloubil. Navečer jsme přišli k pavilónku, kde měli hrát mladí baśalne. Pro mě však bylo daleko zajímavější sledovat Milenu, jak s nimi zasvěceně hovoří o tom, jak pečovat o nástroje. Mluvila úplně jako houslař a její praktické poznámky k věci nadchly jak mladé, tak i některé starší Romy, kteří se k nám mezitím přidali. Pak jsme zase vyrazili na vycházku do lesa a pustili jsme se do otázky indického původu Romů. Vyprávěl jsem jí, jaké zklamání mi uchystal de Goeje[8], kterého jsem v té době právě přečetl, a ona souhlasila, že se nemůže mnoho čekat od takového sekundárního a zmateného zdroje. Podle ní došlo k migraci na konci prvního tisíciletí. Slibovala mi, že napíše článek o Džátech a kastovním systému, který ale zřejmě nikdy nevznikl, protože jsem o něm už víckrát neslyšel.

Milena se živě zajímala o albánské Romy a tamní dialekty, protože navštívila všechny okolní země kromě Albánie samotné. Pozval jsem ji i s Hankou na návštěvu do Tirany, což bylo vzhledem k mé neschopnosti přijet do Prahy trochu troufalé. Přicházelo stále více lidí, kteří se s ní chtěli pozdravit nebo seznámit, a tak jsme se rozloučili, protože na mě stejně čekali Sait Balič a Rajko Djurič. Když jsem nakonec z Líšně odjížděl, už jsem si v duchu maloval, co bychom v Tiraně mohli podniknout u příležitosti její návštěvy, abychom v Albáncích vzbudili více úcty k našemu jazyku a kultuře. Albánský rasismus má totiž dost specifickou podobu. Lidé jsou schopní Romy a jejich způsob života uznávat jen tehdy, pokud v nich spatřují buď něco z „albánských ctnosti" nebo humorně cikánského. Hlubší zájem o náš jazyk a kulturu však téměř neexistuje. Dokázal jsem si představit, že by Milenina návštěva mohla podpořit naše snahy dosáhnout pro romské kulturní dědictví hlubší úcty, než jaké se nám dostává ve stereotypech typu cikánského „prima kamoše".

O rok později nás znovu svedla dohromady konference, tentokrát „Východ-západ" pořádaná organizací Lačho drom v italské Ostii. Složité politické změny v Albánii bohužel znemožnili plánovanou návštěvu Hanky a Mileny a ani tato konference nám neposkytla moc společného času. Nemohl jsem se české delegaci téměř vůbec věnovat, protože jsem byl vytížen starostmi o další hvězdy setkání. Tlumočil jsem Djuričovi a Baličovi v kontaktu s vysokými úředníky, snažil jsem se přesvědčit Mateó Maximoffa, aby nám dovolil vydat romský překlad jeho románů určený dětem bez nároku na honorář (Odmítl s tím, že ho „romské děti neživí", načež se jeho knihy objevily v překladech do různých jiných jazyků a vyšly péčí amerických nadací, které se nikoho na nic neptaly.), tlumočil jsem ještě na soukromé audienci u papeže Jana Pavla II. To vše navíc za podmínek zkomplikovaných záplavou areálu. Účastníci konference se museli brodit po kolena ve vodě, což společenskému kontaktu právě nepomáhá.

Následující jaro jsme se potkali „na její domácí půdě" v obci Stupava nedaleko Bratislavy. Americká organizace Project on Ethnic Relations (Projekt na interetnické vztahy), která je „výkladní skříní" CIA, tam pořádala konferenci na podobné téma, jako

8 De Goeje, M. Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie. Leide 1903.

mělo setkání v Ostii: „Romové ve střední a východní Evropě: sny a skutečnost“. Milena vystoupila s příspěvkem o násilné asimilaci Romů v Československu. Jak vysvětlila, během 2. světové války nacisté spolu s kolaboranty takřka úplně vyhladili nastupující romskou inteligenci v Čechách, ale v poválečných letech se k těmto masakrům nikdo nehlásil. Romové byli označeni za sociální, a nikoliv etnickou menšinu. To nám všem připomnělo „skupinu asociálů“, jak Romy nazývali národní socialisté. Zatímco tato etnická menšina oficiálně „neexistovala“, Romové pomalu ztráceli svou etnickou identitu, jazyk a kulturní dědictví, to byl výsledek aktivního a otevřeného boje proti čemukoliv romskému. Kvůli popření etnicity Romů nebylo možné používat romštinu ve školách a nepůsobili v nich žádní romští učitelé. Člen slovenské Akademie věd - Arne Mann, pokud mě paměť nešálí - doplnil, že poválečtí pseudovědci měli za to, že Romové žádnou kulturu nemají a jejich jazyk je jen jakýsi argot. Z tohoto hlediska proto neměli nárok na samostatnou etnokulturní a jazykovou existenci, nesměli zakládat kulturní a folklorní organizace a nebylo možné tisknout knihy v romštině, hrát romské divadlo ani vydávat romská periodika. Tato praxe, kdy je národnostní menšina, ať už teritoriální nebo neteritoriální, zatlačena na okraj a označena za zdegenerovaný úd jinak zdravého společenského těla, je bohužel celkem běžná i v dnešních politických zřízeních. Proč to vlastně celé zmiňuji – protože Milena přednesla svůj příspěvek o mechanismu popírání a likvidace etnicity stejně vyrovnaným tónem, jako kdyby mluvila o rodinné oslavě u slovenských Romů. O to byla její výpověď působivější. Po celou dobu svého vstupu zůstala maximálně objektivní a ani slůvkem se nezmínila, jaké problémy si v dobách komunismu svými aktivitami způsobila.

A zase jsme si v tomhle pěkném koutku Slovenska vyrazili na vycházku. Vyprávěla mi, že Lety a Hodonín, dva bývalé cikánské tábory posvěcené krví a slzami stovek Romů, nebyly za bývalého režimu uznány za památná místa, což z komunistů vlastně činilo následovníky nacistů. Pak jsme opět probírali otázku indického původu, ale nezaznělo nic, co bychom už nezmínili v Líšni. Když jsme ovšem během řeči narazili na Egypt, Milena měla malý proslov, který se mi nedávno vybavil: „Na té egyptské teorii je nějaké zrnko pravdy; nevím co to je, ale teze s Malým Egyptem mě zkrátka neuspokojuje. Musíme pátrat dál a musíme přijít na to, co se za tou egyptskou historkou (Egiptosqeri paramisi) skrývá.“ Navrhnul jsem, že si třeba balkánští venkované spletli romské přistěhovalce se starobylým etnikem Aškaliů, kteří o sobě prohlašují, že pocházejí z Egypta. Tato etnická skupina přišla na Balkán dříve než Romové (v té době v Jugoslávii právě začínalo aškalsko-egyptské hnutí). „Kdo ví,“ odpověděla mi, „ale možná se v téhle hlávce zelí (armin) skrývá víc, než by se zdálo… Jednoho dne si řekneme ´Devľa, vždyť to bylo tak jasné!´“

Tato její věta se mi znovu vybavila, když se začala lépe rýsovat migrační trasa indických předchůdců Romů. Kronikář al Utbi ve svém díle Kniha Yamina vypráví, že sultán Mahmud Ghaznevi v roce 1018 deportoval obyvatelstvo Kanaudže, někdejšího císařského hlavního města severní Indie, do Ghazni a potom do Chorásánu ve východním Íránu. Toto zjištění shodou okolností potvrdilo Mileninu domněnku, že k opuštění Indie muselo dojít „někdy kolem roku 1000“ a také z něj vyplynulo, že Romové skutečně pocházeli z mnoha džátí (kast), a nejen z těch nejnižších, jak se nás cikánofobní autoři snaží přesvědčit posledních dvě stě let. Elizabeth Clanetová později zjistila, že když se šlechta, která v roce 1019 zakoupila od Mahmuda Ghazneviho indické služebnictvo, spojila se seldžuckými nájezdníky proti ghazniovské dynastii a vyrazila do boje, cestovali tito Indové s nimi. Clanetová zdůrazňuje, že lingua franca v komunikaci mezi Indy, chorásánskou šlechtou a Seldžuky byla perština. Ale to nejdůležitější teprve přijde: tyto tři skupiny se společně vydaly na západ a putovaly přes Bagdád do Byzantské říše (tam založily Rúmský sultanát) a skončily v Jeruzalémě, kde v roce 1076 svrhly egyptskou dynastii Fatimidů.

A teď se dostáváme k tomu, co podporuje Mileninu teorii o zrnku pravdy na egyptském původu – v roce 1098 Egypťané nazpět dobili Svatou zemi a ovládli ji i s jejím civilním obyvatelstvem a řemeslníky, kteří tam přibyli se seldžuckým vpádem o 22 let dříve. Když do Svaté země dorazili křižáci, měli logicky pocit, že mají co dělat s homogenní egyptskou společností a netušili, že třída Egypťany porobená je ve skutečnosti indicko-íránská. Tento omyl způsobil, že se pro Romy ujaly výrazy jako Gypsy, Gitano nebo čierny farahún. Milenina intuice byla daleko blíže pravdě, než všechny teorie o Malém Egyptě nebo Egypťanech, kteří přežili záplavu Rudým mořem, než opětovné interpretace Knihy Ezechiel, kapitola XXX, verše 23 a 26 a i než teorie o záměně starověkých Aškaliů s Romy (byť tento omyl mohl v lidských představách egyptský původ Romů jen potvrdit).

Na konferenci ve Stupavě také došlo k drobné příhodě, která měla překvapivé dozvuky. Při plenárním zasedání tak jako vždycky někdo navrhl, že by bylo dobré romštinu sjednotit. Chystal jsem se připomenout, že velký kus práce, přinejmenším směrem k jednotné abecedě pro všechny dialekty, už byl učiněn ve Varšavě, ale v tom se zvedl Manuš Romanov z Bulharska a prohlásil, že „romština se musí zapisovat azbukou, protože všichni Romové, které znám, píšou azbukou“. Možná že v Sofii všichni píší azbukou, ale ve zbytku Evropy je úplně jiná situace. Na to vyskočil Rajko Djurič, který se navzdory svému srbskému původu a skutečnosti, že latinka byla v Srbsku zrovna zakázaná, začal s Romanovovem hádat. Brzy se přidali ostatní a nastala vřava. V této chvíli se postavila Milena a řekla naprosto klidným hlasem: „Jediné písmo přirozené pro romštinu je dévanágarí.“ To jsem zase vyskočil já a oponoval jí, že v indickém písmu se

některé samohlásky píší za souhláskou, jiné před a některé pod nebo nad ní, takže jak bychom tento systém mohli převzít v Evropě? Obrátila se na mě vyzývavě a v očích jí hrály plamínky: „Ale to je přece na vás, abyste si dévanágarí přizpůsobili…!“ Když jsem se vrátil ze stupavské konference, uháněl jsem rovnou od vlaku do kanceláře Rromani baxt ve Varšavě, zapnul jsem počítač a vymyslel „reformované romské písmo“. Musím říct, že jsem si byl dobře vědom marnosti svého počínání a věděl jsem, že moje písmo nikomu k ničemu nebude, ale chtěl jsem Mileně dokázat, že to je možné. Poslal jsem jí cédéčko s nahrávkou „rrómanágarí“ a průvodním dopisem v novém písmu, ale bohužel ten nezvyklý font nemohla spustit na svém počítači. Dopis si nicméně přečíst dokázala, rozuměla mu a odpověděla mi na něj přes Hanku. Vyprávěl jsem tuhle anekdotu Stéphanovi Griveletovi, který se zabývá výzkumem zápisu jazyků, a on toto písmo uvedl s ukázkou několika vět ve své disertační práci o neobvyklých písmech. Ve finále tedy Milenin vtípek obíhá svět ve zcela seriózní akademické práci…

V následujících letech jsme si nepřestávali psát. Plánovali jsme otevřít v Praze pobočku naší nadace Rromani baxt. Sponzorovala nás polská továrna, díky níž jsme byli schopní mezi jinými vícekrát hostit romské účastníky konferencí Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OBSE). Tato činnost výrazně posílila dobrou pověst našeho národa mezi nově vytvořenými státy východní Evropy a přinesla i konkrétní výsledky, například možnost vydat různé publikace nebo založit kontaktní kancelář pro Romy, Sinty a Kalé ve Varšavě. V zimě roku 1993 mi Hanka napsala, že česká verze zakládacích listin je připravená a že se chystá překlad směrnic k Rromani širpustik (Romskému slabikáři) z maďarštiny do češtiny pro připravované české vydání. Slovenská verze už byla v té době hotová, ale já jsem si přál, aby jako výchozí text byla použita maďarská verze, která vznikla překladem z angličtiny. Nemluvím maďarsky a takto jsem měl možnost se přesvědčit, jestli v maďarské mutaci nejsou nějaké chyby.

Ve stejném dopise jsem se od Hanky dozvěděl smutnou zprávu, že totiž zahraniční vědci neinformují Milenu o výsledcích svého bádání. „Z nás tří je to bezesporu Milena, kdo má největší zkušenosti a stojí nejvýše na mezinárodní úrovni,“ psala mi Hanka. „Milena už třetím rokem vyučuje na Filosofické fakultě, kde má řádově deset studentů, které učí a formuje, a bylo by záhodno, aby měla informace o nejnovějším vývoji na poli romské lingvistiky.“ Hančiny řádky mě opravdu zasáhly. Když jsem jí já mohl posílat xerokopie veškerého dostupného lingvistického materiálu, a to ještě k tomu z bývalé Jugoslávie, kde jsem věděl, že nemá kontakty, proč to nemohli dělat také ostatní? Dodnes je to pro mě záhadou, především ve světle toho, že někteří jí později začali pochlebovat a dokonce se ji pokoušeli manipulovat. Tihle lidé, kteří o pět let dříve neuměli ani slovo romsky, nepoužívali romštinu mezi svými a dokonce se k romskému jazyku často chovali

macešsky ba destruktivně, protože k němu nechovali žádnou úctu, si teď troufali Milenu nedocenit. Milena se s nimi zapletla, dílem kvůli svému věku a zdravotním obtížím, dílem proto, že byla ryzího srdce, vyhýbala se konfliktům a byla otevřená dialogu. A kvůli těmto lidem se našli jiní, kteří se o ní začali vyjadřovat zdrženlivě a s despektem. Bylo to naprosto nespravedlivé, ale nebylo v mé moci její oponenty přesvědčit o jejich chybě.

Zkraje roku 1994 mne Hanka informovala, že jejich výzkumná skupina vyplnila můj dialektologický dotazník o slovenské romštině, že pořídili několik variant v různých lokálních varietách, a že bude-li třeba, můžou znovu vyjet do terénu získat ještě podrobnější materiál. To, co mi poslali, však bylo na vysoké úrovni a já jsem je ubezpečil, že to pro moje účely stačí – i když v některých případech jeden mluvčí používá dvě stylistické roviny, které mohou být od sebe navzájem vzdálenější, než řečí dvou individuí, a v tom případě není správné usuzovat na dva různé dialekty (což je mezi dialektology dost rozšířený nešvar). Později mi Milena s Hankou poslaly své precizně zpracované výstupy o jednotlivých tamních dialektech vycházející z průzkumu k mému dotazníku. Ve stejném dopise mě zvaly ke spolupráci na nově založeném časopisu Romano džaniben. Bohužel toto pozvání přišlo v nešťastnou dobu, protože jsem zrovna neměl trvalé bydliště a neměl jsem ani adresu, na které bych časopis mohl odebírat. Následovala velká odmlka v komunikaci. Neměl jsem jak zareagovat na jejich nabídku, což mě dodnes mrzí, protože v pozvání psaly, že mezi jiným se mělo jednat o příspěvky k mezinárodní transkripci romštiny.

Přesto jsme se ještě ten samý rok setkali v rakouském Wiener Neustadt na konferenci věnované překladu Bible do romštiny. Rozdělili jsme se do pěti nebo šesti pracovních skupin a já s Milenou jsme se náhodou octli v té samé. Naše skupina měla zcela ústřední úkol, totiž najít vhodný překlad pro slovo „testament“. Milena navrhovala, abychom si to latinské slovo vypůjčili, protože se používá v mnoha dalších jazycích, a přidali mu finální „o“ pro lepší výslovnost, tedy Purano/Nevo Testamento. Já a asi tři další účastnici konference jsme ale nesouhlasili a namítali jsme, že latinský tvar testamentum se stále častěji pokládá za nesprávný překlad řeckého výrazu Διαθήκη z pera svatého Jeronýma a v současné době se dává přednost slovu „spojenectví“. Pak zazněl návrh oživit archaický výraz durust – spojenectví, který jsme znali z písní a jiného folklóru z Balkánu. Mně se představa Purani/Nevo Durust zamlouvala a trval jsem na ní. Dokonce i Mateó Maximoff souhlasil, že se stane čestným předsedou společnosti nazvané E duje-Durustenqo Manuś/Člověk dvou spojenectví, která měla monitorovat překlady Bible do romštiny. (Hlavním výstupem konference mělo být schválení čtyř základních verzí Starého a patnácti verzí Nového zákona.) Tato společnost ovšem nikdy nezačala fungovat, a to ze dvou důvodů. Především jsme naprosto neúspěšně žádali

o finanční zdroje potřebné na rozjetí seriózního projektu tj. na zaplacení skupinky romských studentů hebrejštiny, řečtiny a výkladu Bible. A pak se nám postavily do cesty biblické společnosti. Překlad by raději byly viděly v rukou nezkušeného ale hlavně věřícího překladatele, který by Bibli překládal z některého západního jazyka do romštiny. Milena byla v tomto bodě zcela na naší straně, ale dále trvala na slově testamento. Namítal jsem, že tento výraz není v žádném případě univerzální, protože například mnohé slovanské jazyky vycházejí z kmene Завет, v řečtině mají Διαθήκη a v maďarštině Szövetség, kdežto v albánštině se lavíruje mezi archaickým pojmem Dhiata a moderním Besëlidhja. A to nemluvím o finštině a dalších jazycích. Milena měla za to, že západní tradice je rozhodující, a nebrala v potaz, že současní překladatelé mají tendenci se od nesprávného výkladu svatého Jeronýma distancovat. Debata se pak trochu vyhrotila a já jsem ironicky poznamenal, že když už používá slovo „kamaratos" místo „amal" (přítel), může klidně používat výraz „testamento". Moje poznámka se Mileny hrubě dotkla a odpověděla: „Slovo amal je Romům v Československu zcela neznámé, kdežto kamaratos je součástí jejich jazyka a kultury. Nikdo nemá právo jim nařizovat, že od teď budou používat amal místo kamaratos."

Neočekával jsem tak prudkou reakci a tak jsem se pokusil objasnit historii slova amal. Když Romové dorazili na Balkán, disponovali několika slovy podobného významu: amal – „přítel, vyvolený duchovní bratr/sestra"; dost – „spolupracovník nebo kdo se zabývá stejným řemeslem" (často bylo nahrazováno tureckým výrazem ortáko) a xenamik – „příbuzný". Středověké venkovské obyvatelstvo, se kterým během migrace komunikovali, ovšem první pojem neznalo. Srbské prijatelj původně znamenalo „příbuzný", stejně jako albánské mik a pravděpodobně také rumunské prieten. Z tohoto důvodu se výraz amal v některých oblastech vytratil, nejen jako slovo, ale také jako koncept. Když později opět vznikla potřeba pojmenovat osobní přátelskou vazbu, zaujali Romové dvě strategie: buď tak jako ve Vojvodině rozšířili sémantické pole pojmu xenamik i na „přítele" (Nedávno jsem se z jedné knihy vydané v Novém Sadu dozvěděl, že jsem „tchán autorova syna", jeho xenamik – a chtěl jednoduše vyjádřit, že jsem jeho „přítel".), nebo si osvojili slovo z majoritního jazyka, např. prijateľo, prietèno atd. Situace kolem výrazu „přítel" je ještě trochu složitější, než jak jsem ji popsal, ale já jsem hlavně chtěl ukázat, že i zapomenuté slovo nám může poskytnout zajímavé informace o společenském styku v minulosti. V každém případě nevidím důvod, proč romské slovo amal nenaučit každého, a volbu, zda jej užívat či nikoliv, už pak nechat na něm. Ta se bude odvíjet od komunikačního kontextu, tedy zda se mluví neformálně doma, formálně na veřejnosti, na mezinárodní úrovni nebo v psané formě v médiích.

Milena mě nenechala ani domluvit a řekla, že se o tom můžeme pobavit až skončí workshop. Jeden chytrý mladý pokaime z Rumunska, jehož jméno jsem bohužel zapomněl, ale který by si býval zasloužil získat stipendium na studium hebrejštiny a výkladu Bible, se pokusil nastolit tento problém ještě jednou po večeři, ale Milena si pevně stála za svém.

Upřímně řečeno mě její zatvrzelost velice překvapila, protože obvykle bývala argumentům spíš otevřená. Zřejmě se však před konferencí nebo v jejím průběhu stalo něco, co ji vyvedlo z konceptu, a o čem se už nikdy nedozvíme. Atmosféra tam skutečně byla dost napjatá. Na jedné straně tu byli Romové, kteří se zde shromáždili v dobré vůli a s úmyslem vytvořit něco pozitivního, a na druhé straně stály biblické společnosti, na hony vzdálené budoucím čtenářům, které nám pod nohy házely administrativní a technické klacky. Aniž by měly hlubší vhled do záležitostí romštiny nebo nabízely financování budoucích překladatelů, očekávaly okamžité výsledky. Jedna maďarská Romka mi později vyjevila, že nesoulad mezi nadšením účastníků konference a úzkoprsostí organizátorů z biblických společností pro ni byl velkým rozčarováním. Některé okamžiky konference byly na samé hranici únosnosti, jako když jeden host prohlásil, že „je tvůrcem toho nejlepšího překladu Bible" a „že nikdo nemá šanci se k jeho výkonu byť jen přiblížit". Jeho překladatelské metody jsme měli příležitost poznat blíže, když jsme zpracovávali Knihu Ezechiel. Nerozuměl výrazu epha, což je hebrejská objemová míra (jedna desetina homéru, tedy asi 36 litrů), a tak ji nahradil slovem „víko".

Díky Hance se korespondence znovu rozproudila. V létě roku 1995 jsem získal souhlas s vydáním asi 40 básní Margity Reiznerové v mezinárodní transkripci a anglickém překladu, ale bohužel k tomu nedošlo, protože básně se ztratily při posílání poštou a potom emigrovala. Znovu jsem dostal nabídku ke spolupráci s Romano džaniben a také zazněl návrh vytvořit novou podobu mého dialektologického dotazníku. Zároveň se objevila možnost sejít se v září v Languedocu, kterým Milena s Hankou měly projíždět na své cestě do Španělska a Portugalska, ale pro mě byla tato oblast příliš z ruky a schůzka se neuskutečnila. A pak se rozhostilo to dlouhé ticho, o kterém jsem mluvil, které ukončila až moje návštěva Prahy[9] na jaře roku 2000. Během této cesty proběhlo slyšení v Senátě, kde jsem na začátku svojí řeči přečetl v češtině báseň Paula Polanského věnovanou obětem Let a Hodonína.

Nejvýraznější bod mého tehdejšího zastavení ale byla společná návštěva u Tery Fabiánové, kam jsme s Hankou a Milenou vyrazili, aby jí Milena mohla objasnit výhody publikace jejích básní v mezinárodní transkripci. Hanka mi už dříve psala, že Tera „v zásadě nemá nic proti". To odpoledne pro mě bylo výletem v čase, prostoru i emocích – konečně jsem mluvil s tou silnou Romni, bývalou řidičkou jeřábu, jejíž knížky jsem

9 Hana mi v jednom z dopisů napsala: „Doufám že mi dokážeš odpustit to dlouhé mlčení." Každému, kdo ji znal, musí být jasné, o čem mluvila.

v její mateřské řeči četl a s níž jsem se teď z pochopitelných důvodů cítil jako doma. Daleko zajímavější však bylo, že díky Mileninu daru srdečné komunikace se zdálo, že i Tera se cítí rodinně v mé společnosti. Hodně jsme se bavili o úloze rromipen v dnešní Evropě. O tom, jak některé rodiny raději splynou s majoritou, než aby si uchovaly úctu k sobě samým; o světě ovládaném médii, senzacích, povrchních vztazích na jedno použití a umělých postojích; o překotném myšlení a narůstající averzi vůči Cikánům. Později mi Milena věnovala dva výtisky své nové knihy Šaj pes dovakeras a několik čísel Romano džaniben. Také jsme probrali vydání článku Jety Duky Interdialektní praxe v postavení diaspory a pojmenovali jsme obtíže, které mohou nastat při překladu do češtiny.[10] Znovu jsme se sešli po kongresu Mezinárodní romské unie v létě u ní doma a mluvili jsme o projektu série krátkých výborů článků, vybraných z již vydaných čísel Romano džaniben,které by byly otištěny v mezinárodní transkripci a angličtině nebo francouzštině. Tehdy jsem si uvědomil, jak hrozně je Milena přepracovaná, navzdory pomoci od loajálního a schopného Petra Wagnera a opoře, kterou jí nezištně a oddaně poskytovala Hanka. To bylo naše poslední setkání. Po hádce kolem „amal", nebylo ani stopy a rozloučili jsme se v dobré náladě a s velkými plány do budoucna.

Hanka mi pak v jednom z dalších dopisů psala, proč se otištění mých příspěvků tak protahuje, a stálo za tím několik důvodů. Jednak Milena musela na Romano džaniben do značné míry přispívat z vlastní kapsy, jednak byla podle Hančiných slov „nesmírně tvůrčí, ale pracovala dost nepřehledně", Peter musel doladit řadu detailů s tiskárnou, a pak tu ještě byl diktátorský postoj tiskaře k otázkám transkripce: „Když jsem vloni chtěla do svojí Učebnice slovenské romštiny doplnit 35. lekci věnovanou společnému mezinárodnímu pravopisu, nakladatel mi knihu téměř odmítl vydat," vysvětlovala Hanka. V červenci roku 2001 jsem dostal poslední Hančin dopis, ve kterém psala, že „nápad se sérií článků v mezinárodním pravopise a angličtině se jí líbí, ale že rozpočet Romano Džaniben je momentálně na nule". Když jsem se pak s Hankou naposledy osobně setkal na výstavě romského fotografa Josefa Armendarize z Mexika v Paříži, navrhnul jsem jí, že by se celý projekt mohl uskutečnit ve Francii. Hanka byla zrovna dost zoufalá z nezájmu české společnosti o romskou kulturu. Poslala na české ústředí UNESCa překlad velmi pozitivního memoranda o romské kultuře z hlavního stanu UNESCa a nedostalo se jí žádné odpovědi. „Drôles de moeurs" uzavřela to. Nicméně dodala, že přes všechno lajdáctví českých institucí Milena nepolevuje ve svých aktivitách.

A teď bych měl vysvětlit, proč jsem na začátku tohoto textu řekl, že jsem o Mileně možná slyšel dřív, než jsem si její existence vůbec byl vědom. V roce 1972 nebo 1973 za mnou do Borči nedaleko Bělehradu přijel mladý Japonec Okamura Tošikiho, který

10 RDž 3-4/2001 Jeta Duka: *Panɜ naja, panɜ phrala, panɜ ćhiba – naśti te oven jekh.* Pět prstů, pět bratří a pět jazyků – nemohou být jeden jako druhý.

zcela podlehl jakési vizi o „Bohémech" a požádal mě, abych mu dělal průvodce mezi československými Romy. Bohužel mu do Čech bylo zamítnuto vízum, takže jsem navrhl, že bychom mohli zařídit alespoň tranzitní. Mezinárodní konvence umožňovala 72 hodin na přejezd země, což by nám ve finále poskytlo hodin 144, kdybychom si na moment odskočili do Polska. Jenže československé úřady nerespektovaly mezinárodní úmluvy a zkrátily tranzitní vízum na pouhých 24 hodin. I tak se nám podařilo strávit dvě noci v chudičkém bytě mezi Kaśaqere Rroma – Romy z Košic. Na zdi visely dvoje housle beze strun a romský baśalno hrál na ty jediné funkční. Všichni dospělí z domu byli na nemocenské, přestože nais e Devlesqe byli všichni zdraví. Nebyli doma kvůli lenosti, ale proto, že se vedení továrny chtělo „vyhnout Cikánům a potížím, které s sebou nese jejich zaměstnávání". Celá rodina byla psychicky deprimovaná, někteří muži byli závislí na alkoholu, a místo podlahy měli jen udupaný mlat. Přesto nám však dali velice jasně pocítit tradiční romskou pohostinnost. Japonského hosta oslovovali „phrala" („bratře") a porovnávali si s ním barvu pleti. V této pochmurné a beznadějné atmosféře mi jedna z Romek vyprávěla o báječné paní z Prahy (bari rani Prahaľar), která se zajímá o pohádky, zvyky a další „staré věci"… Zeptal jsem se jí, co je to za paní – je mladá, stará, gádžovka, Romka, nebo snad cizinka? „Možná gádži, možná romňi," odpověděla mi nejistě, neměla zkrátka tušení. A mně se líbí představa, že ona bari rani Prahaľar, kterou měla tamta romská žena na mysli, byla skutečně Milena. Milena, která měla obrovské vědomosti, angažovanost, multikulturní zázemí a byla zcela oddaná „tomu nejindoevropštějšímu z indoevropských národů", a ještě k tomu dokázala v diskriminačním prostředí, kde byli Romové odsouváni do bytů s hliněnou podlahou a posíláni na věčnou zdravotní dovolenou, nejen prolomit bariéru mezi dvěma národnostmi, ale rozpustit ji ve své bezbřehé duši.

Śaj rromni, śaj gaɜi…

MARCEL COURTHIADE se narodil v roce 1953 v Albánii v romské rodině, vystudoval bakalářský obor matematika-fyzika a slavistickou lingvistiku zaměřenou na srbo-chorvatštinu a polštinu. V roce 1995 získal titul PhD. v romské ligvistice na pařížské Sorbonně. Pracoval jako politický analytik na Francouzské ambasádě v Tiraně a jako koordinátor kanceláře Rromani baxt v Tiraně. Působí jako mimořádný profesor romského jazyka a kultury na Pažížské univerzitě (Národní institut orientálních jazyků a kultur). Je autorem více jak 140 článků o romské lingvistice, literatuře, etnologii, překladů z romštiny. Je členem Société de Linguistique de Paris, Institut d'Estudis Occitans a Institut d'Estudis Occitans. Dále pracuje jako jazykový editor časopisu "Etudes tsiganes", je členem komise Mezinárodní romské unie pro jazyk a jazyková práva. Organizoval 4. kongres IRU pořádaný ve Waršavě v roce 1990. Deset let byl generálním sekretářem IRU (1990-2000). Spolupracuje s organizacemi pomáhajícími uprchlíkům. V roce 2002 se účastnil přípravy školního kurikula romského jazyka v Srbsku. Pořádá letní školy pro budoucí učitele romštiny.

Moje spomienky na Milenu Hübschmannovú

Eva Gašparová

O Milene som počula a zbežne vedela o jej práci z rozprávania mojej sestry Ireny Bolvanovej, ktorá v rokoch 1969 – 1973 pracovala vo Zväze Cigánov – Rómov v Košiciach ako sociálna pracovníčka. V sedemdesiatych rokoch trávila Milena veľa času na Slovensku spolu s Evou Dávidovou. Sestra poznala veľa Rómov a často Milene sprostredkovávala návštevy v rodinách. Chodievali po dedinách v Košickom kraji, zbierali rozprávky, príbehy, skúmali rómske dialekty. Ja som v tom čase bývala v mieste svojho rodiska mimo Košíc a s Milenou som sa nestretla. Z rozprávanie sestry viem, že Milena sa v niektorých dedinách zdržiavala dlhšie, prespávala aj v najbiednejšie žijúcich rodinách. Nikdy nepohrdla pohostením Rómov, zaujímal ju aj spôsob života rómskych rodín, rómske jedlá, tradície. S Rómami rozprávala ich jazykom, preto bola medzi nimi obľúbená a získala si ich dôveru. Zúčastňovala sa na všetkých kultúrnych podujatiach, ktoré poriadat Zväz Cigánov – Rómov v Košiciach, ako napríklad: Deň Rómov v Košiciach v roku 1972 a neskôr celoslovenský rómsky festival v Bratislave.

Aj po zrušení Zväzu Cigánov – Rómov, i keď sa veľmi zasadzovala za jeho zachovanie, spolupracovala s rómskymi aktivistami na Slovensku.

V roku 1976 spolu so sestrou vyhľadávali rómske typy do filmu Ružové sny, ktorý režíroval Dušan Hanák. Film sa natáčal na východnom Slovensku v obci Trhovište v rómskom tábore.

Bola jednoducho vždy tam, kde ju Rómovia pozvali a nezakrývala radosť z každej vydarenej udalosti, v ktorej sa prejavila rómska kultúra. Za seba môžem povedať, že vďačím osudu zato, že som mala tiež možnosť Milenu osobne spoznať a spolupracovať s ňou.

S Milenou Hübschmannovou som sa prvýkrát stretla v roku 2003 na seminári pre učiteľov rómskeho jazyka a literatúry vo Zvolene. Vzdelávanie učiteľov rómskeho jazyka pokračovalo v rámci projektu Experimentálna verifikácia efektívnosti kurikula rómskeho jazyka a literatúry v základných a stredných školách, a tak sme sa s Milenou stretávali v rámci vzdelávacích seminárov až do júna 2005. To bol posledný seminár vo Vysokých Tatrách a posledné stretnutie s našou drahou lektorkou a priateľkou. Jej nečakaný odchod ma podobne ako všetkých ľudí, ktorí ju osobne poznali, hlboko ranil. Za ten krátky čas, počas ktorého som mala možnosť Milenu bližšie spoznať a spolupracovať s ňou, som pochopila, že človek môže v živote urobiť oveľa viac nielen pre seba ale aj pre ostatných ľudí, ak to chce a pracuje na sebe. Svojimi prednáškami o histórii Rómov, o rómskom jazyku alebo nádhernými príbehmi o Rómoch, tým všetkým ma obo-

← *2001 (foto: Petr Jedinák)*

hacovala o poznanie, ktoré, žiaľ, bolo pre mňa neznáme i napriek tomu, že som Rómka. Prečo to spomínam?

Pochádzam z východného Slovenka. V mojej rodine sa komunikovalo po rómsky, zachovávali sme si aj rómske tradície, za čo rodičom vďačím, pretože svoj materinský jazyk ovládam a ovládajú ho aj moje tri deti. Vyštudovala som na Pedagogickej fakulte v Prešove nemecký a ruský jazyk a ani vo sne by ma nenapadlo, že raz budem vyučovať aj rómsky jazyk. Za to vďačím práve Milene, lebo ona doviedla skupinu 25 rómskych učiteľov až ku akreditačnej skúške z rómskeho jazyka a literatúry, ktorá nám umožňuje odborne vyučovať náš materinský jazyk.

Významnou mierou sa pričinila o to, že dnes sa rómsky jazyk a literatúra vyučuje na dvoch základných a dvoch stredných školách v Košiciach, v osemročnom gymnáziu vo Zvolene, v gymnáziu v Bratislave, na základnej škole v Kremnici.

Z odborného hľadiska môžem povedať, že vďaka Milene som sa začala intenzívne zaujímať o štruktúru rómskeho jazyka a počas vzdelávania sa v rámci seminárov som pracovala na viacerých pedagogických a metodických dokumentoch potrebných pre odborné vyučovanie rómskeho jazyka a literatúry, ako napríklad: učebné osnovy rómskeho jazyka pre 1. – 4. ročník základných škôl, manuály k slovenskému jazyku a matematike pre 1. – 4. ročník, pracovný zošit rómskeho jazyka pre 1. – 4. ročník základných škôl. So skupinou učiteľov rómskeho jazyka som pracovala na pravidlách rómskeho jazyka a toho času pracujem na učebnici rómskeho jazyka pre stredné školy. Všetky pedagogické materiály sa v rámci seminárov konzultovali s lektormi z Karlovej univerzity a hlavne s Milenou.

Najviac som s ňou konzultovala pravidlá rómskeho jazyka. Boli to pre mňa nezabudnuteľné chvíle. Samozrejme, že pravidlá rómskeho jazyka sa tvorili z pravopisných základov, ktoré vydala Milena, ale dotvárali sa aj nové pravidlá, respektíve sa rozširovali, a tak bolo o čom s ňou diskutovať. Na poslednom seminári sme prekonzultovali celý obsah pravidiel.

S pracovným tímom som mala dopracovať pravidlá do konca augusta. Milena sa veľmi tešila na dokončenú verziu pravidiel, žiaľ, už ju nevidela.

Nemôžem zabudnúť na pocit, ktorý som mala pri pohľade na Milenu. Vyžarovalo z nej nadšenie a spokojnosť z toho, že prednáša a pracuje so vzdelanými Rómmi zo Slovenska, ktorí už pochopili svoje práva a možnosti vzdelávať sa aj v materinskom jazyku a začali ho využívať. Neraz sa vyjadrila v tom zmysle, že je šťastná, lebo jej celoživotné snaženie o pozdvihnutie kultúry Rómov videla už aj v práci rómskej inteligencie na Slovensku. Veľmi držala palce novo vzniknutým školám so zameraním na romistiku. V začiatkoch vyučovania predmetu rómsky jazyk a literatúra v základných a stredných školách pomáhala a radila nám ako učiť, aké materiály využívať.

Na našich stretnutiach som rozprávala s Milenou väčšinou v rómskom jazyku, čo ju, ako mi to sama povedala, nesmierne hrialo pri srdiečku. Čo som na Milene obdivovala? Po profesionálnej stránke jej potenciál vedomosti o Rómoch. Bolo pre mňa neopakovateľným zážitkom počúvať jej prednášky z histórie Rómov. Fascinovali ma aj jej poznatky o rómskych dialektoch a spôsob ako vedela odborne a zároveň jednoducho vysvetliť gramatické učivo, ako nás vedela zaujať a motivovať. Ako človek ma prekvapila svojou jednoduchosťou a skromnosťou.

Pred očami sa mi vynára obraz Mileny tak, ako mi utkvel v pamäti. Obraz staršej, nenápadnej, skromnej ženy. Ženy s veľkou tolerantnosťou a rešpektom ku každému človeku. Ženy, ktorá celý život rozdávala a nič za to nečakala. A predovšetkým ženy, pri ktorej som si uvedomila, v čom spočíva bohatstvo človeka. Dávala nám Rómom to, čo sa nedá za nijaké peniaze kúpiť – svoju lásku a pocit, že sme duševne bohatými ľuďmi, pretože i napriek veľkej biede, v ktorej sme žili po stáročia, zachovali sme si svoju kultúru, tradície, zvyky a svoj materinský jazyk. To na nás obdivovala, a preto celý svoj život zasvätila práci pre nás Rómov, aby dokázala, že sme národom, ktorý má svoju históriu, kultúru a jazyk a zaslúži si väčší rešpekt a uznanie v spoločnosti. Jej nečakaný odchod hlboko zarmútil všetkých, ktorí sme s ňou posledné roky jej života spolupracovali.

V jej osobe sme stratili nielen učiteľa, ale istým spôsobom akoby matku, ktorá sa o nás zaujímala, dôverovala a pomáhala nám. Za seba môžem povedať, že sa budem snažiť nesklamať jej dôveru a dotiahnuť nedokončené veci tak, ako si predstavujem, že by aj ona bola s nimi spokojná. To je myslím to, čo od nás očakávala, nevzdávať sa a bojovať za svoje práva a lepší život.

EVA GAŠPAROVÁ se narodila v roce 1954, vystudovala Pedagogickou fakultu UPJŠ v Prešově obor učitelství pro školy I. cyklu aprobaci ruský a německý jazyk. Téma její diplomové práce znělo Práce učitele s romskými žáky v mimoškolním čase a její vliv na rozvoj jejich osobností. V současnosti zastává pozici zástupkyně ředitele Soukromého gymnázia Galaktická 9 v Košicích a zároveň je ředitelkou Soukromé základní školy Galaktická 9 v Košicích. Mimo svoji aprobaci vyučuje romský jazyk a romské reálie. Od roku 2003 působila jako řešitelka a realizátorka ověřovacího projektu Ministerstva školství SR - Experimentální verifikace efektivnosti kurikula romského jazyka a literatury v základných a středních školách, a národního projektu ŠPÚ se zaměřením na studijní obor Romistika. Publikovala učební a metodické texty pro výuku romštiny. Spolupracovala na návrhu učebních osnov romštiny a na pravidlech romského pravopisu. Poprvé se s Milenou Hübschmannovou setkala na semináři pro učitele romského jazyka a literatury ve Zvoleně v roce 2003. Žije v Košicích, kde od roku 1999 působí jako nezávislá poslankyně v zastupitelstvu košické městské části Nad jazerom.

Vzpomínky na Milenu

Svetislav Kostić

S paní Milenou jsem se setkal nedávno, jakoby včera. Seděli jsme u ní doma ve Štěpánské ulici a diskutovali o slovotvorbě a o pojmenovacích jednotkách v romštině. Bylo to její oblíbené téma – romská onomaziologie. Toto slovo vyslovovala s nadšením. To vštěpovala i svým studentům romštiny. Pokud vím, měla dvousemestrální přednášky o romské onomaziologii. Nyní po mně chtěla, abych porovnal tento jev v hindštině a romštině. Ano, nadchlo mne to, porovnávat jevy v těchto dvou novoindických jazycích je velmi zajímavé. Je nádherné sledovat vývojové cesty obou jazyků a nahlížet do toho, nakolik jsou si ještě podobné a v čem se rozcházely a každý šel svou vlastní cestou. Milena uměla najít téma a zaujmout pro něj i druhé. Několik týdnů na to jsme zase seděli ve Štěpánské. Byla nadšená některými příklady, které jsem vyexcerpoval z různých hindských a romských zdrojů, hlavně z bohatého materiálů, který nashromáždil také jihoslovanský romolog Rade Uhlik od třicátých až do osmdesátých let minulého století. Vybavovala si s velkým nadšením nové a nové romské příklady ze slovenské romštiny. Ke každému jednomu romskému frazeologickému obratu byla schopna uvést i nějaký hindský nebo urdský. Dal jsem dohromady pojednání o víceslovních pojmenováních děje, tj. o slovesně-jmenných výrazech v hindštině a romštině a odevzdal jej k vydání do časopisu Romano džaniben. Potom jsem jel jsem na dovolenou a když jsem se vrátil, byl už konec srpna nebo začátek měsíce září. Měli jsme se setkat, abych si vyzvedl text k poslední úpravě článku, ale mezitím ona odjela snad na týden do jižní Afriky. Toto jsem se dozvěděl dodatečně. Již se nevrátila. Dva dny po odletu přišla zpráva, že zahynula při autonehodě. Nemohl jsem tomu uvěřit. Dodnes tomu ještě nevěřím. Vždyť ona celý svůj život věnovala romštině, a to s obrovským nadšením. Byla vždy v pohybu, pořád něco podnikala. Cožpak se takový člověk může tak náhle zastavit, přestat existovat jen tak, kvůli nějaké autonehodě?

Paní Hübschmanovou jsem osobně poznal počátkem osmdesátých let. Vlastně věděl jsem o ní ještě dříve. Její jméno jsem kdysi slyšel z úst onoho romologa Rade Uhlika. Byl již hodně starý a měl za sebou bohatou zkušenost, žil dlouho mezi Romy, od mládí zapisoval vše, co slyšel z úst Romů – písně, vyprávění, bajky, hádanky. Jako jazykový odborník se podílel na natáčení prvního filmu v romštině – Nákupčí peří. Poznal také mnoho světových odborníků, kteří se zabývali podobnou tematikou. Vyprávěl mi tehdy ve svém sarajevském domě o romštině a romistice, o Romech a romistech, nadšencích romskou kulturou a jazykem. Tu jsem slyšel, že jedním z největších světových romistů je Češka Milena Hübschmannová.

Mezinárodní kongres ke 100.výročí úmrtí indického básníka Mírzy Asadulláha Chána Ghálibа. Nové Dillí, 1969 (foto: archiv Jana Marka)

Potom jsem se s Uhlikem už nikdy nesetkal, byl už hodně starý. Mám od něj památku, korespondenční list v romštině, ve kterém mi přeje hodně štěstí do života. Na jméno oné romoložky jsem nezapomněl. Později jsem ji potkal v Praze. Vyhledal jsem ji totiž ve Státní jazykové škole na Národní třídě. Zde jsem se s ní seznámil, a dokonce jsem navštívil několik hodin jejího kurzu romštiny. Nadchla mě metoda, jakou vyučovala tento jazyk, téměř bez učebnice. Byla tam vlastně její příručka, která vyšla jako příloha časopisu Nový Orient, ale do tajů romštiny se pronikalo hlavně společnou diskusí. Nebyly tu dvě strany: učitel a studenti, nýbrž mnoho aktérů, z nichž jedním byla učitelka, která své studenty v diskusi o romském jazyce, životě a kultuře jen podněcovala. Oni sami rozmlouvali, ptali se na výrazy a gramatická pravidla, a tak konverzovali v romštině. Milena je pouze opravovala. Vypadala mnohem mladší a nadšenější než ostatní. Jakoby se učila romsky ona, během diskusí objevovala pořád něco nového. To mi nějak nešlo do hlavy. Divil jsem se, proč předstírá, že je pro ni vše nové. Později jsem pochopil, jak to je s tou výukou dialogem. Když se dotýkala nějakého tématu, stal se pro ni v tu chvíli jakoby novým. Je to skvělá metoda, velmi nová a současně také velmi stará a dalo by se říct sokratovská. Byla to výuka úplně spontánní, lidská, jednoduchá. Žádné napětí a nadřazenost ve vztahu ke studentům, ale přátelskost, dokonce kamarádství.

Tady v Praze, tehdy alespoň na Státní jazykové škole, se veřejně vyučoval jazyk Romů. Pro mne to byl zajímavý a příjemně překvapující moment. Právě tady, za oné politické a společenské situace, se dělalo to, na co se tehdy ani nikde jinde ve světě ani nepomýšlelo, realizovala se výuka romštiny. Byly sice po Evropě i jiné kulturní aktivity, vysílání v rozhlase a v televizi, vycházelo pár časopisu v romštině atd. Slyšel jsem o Rajkovi Djurićovi, který v sedmdesátých letech vydával v Bělehradě romský časopis Krlo e romengo, ale o výuce romštiny určitě ne. Tato žena prosadila, aby se v Československu oné doby romštině věnovala pozornost.

Vzhledem k tomu, že měla indologické vzdělání, že uměla hindsky a urdsky, romskou gramatiku vykládala způsobem, kterým se popisuje gramatika hindštiny. Romština mne zajímala i dříve, viděl jsem gramatiku romštiny, kterou v sedmdesátých letech vydal ve Skopji jakýsi Šaip Jusuf a zdálo se mi, že gramatická pravidla romštiny staví na kostře snad makedonštiny nebo srbštiny. Proto mi romská mluvnice tehdy připadala jako poněkud umělá. Z Mileniny práce jsem poznal, že je romština svou strukturou dost podobná hindštině, zvláště pak způsobem, jak vyjadřuje pády a jak tvoří fráze. Nikdo romštinu tak nespojoval s hindštinou a novoindickými jazyky a nečinil ji tak zajímavou jako Milena Hübschmannová. Nejen v jazyku, ale i v romských tradicích viděla silnou propojenost s Indií. Pobývala předtím v Indii a s nadšením vyprávěla o džadžmanském systému u hinduistů, který jí připomínal některé romské společenské zvyklosti ve vztahu ke gadžům. Syntagma džadžmanský systém jsem jí v té době dost často slyšel používat.

Ve svém nadšení romštinou a romskou kulturou Milena šla někdy tak daleko, že Romy považovala za jeden z nejstarších národů. Domnívala se, že jsou potomci národa, který tvořil kulturu v údolí Indu, tj. kulturu Mohendžodara a Harappy. Měla pro to své argumenty. Možná se jí také zdálo, že pravé materiální důkazy chybějí, ale trvala na svém. To je to nadšení, říkal jsem si. Bůhví, odkud se vzali ti Romové. Kdo však může tvrdit opak? Tedy že by nebyli potomky Protoindů? Milena, jako zaujatá badatelka, hledala přítomnost Romů a romštiny všude. A nacházela ji i v Byzanci i v Řecku, na řeckých ostrovech, v „Malém Egyptě". A kdo může tvrdit, že se nějaká oblast nenazývala Malým Egyptem? Vždyť Gypsies, Gitani, Evgjut, Djupci, Gyfti nebo Jedžupi jsou označení Romů v některých jazycích, a to není bez důvodu. Jenže nikdo se neptá tak, jak se ona tázala a pátrala.

Zajímalo ji každé romské slovo, zvláště když bylo podobné indickému slovu a vyskytovalo se byť jen v nějaké menší romské skupině, v nějakém místním nářečí, v jedné jediné osadě. Po takových slovech ráda pátrala na svých cestách po Slovensku, mezi slovenskými Romy. I na jazykové škole se svými studenty shromažďovala slovní zásobu, z níž pak vzešel Romsko-český a česko-romský slovník.

Musím se přiznat, že mne tehdy také začal zajímat původ romské lexiky. Někdy jsem v rozhovoru s ní vyjadřoval své názory a někdy se mi povedlo překvapit ji nějakým nápadem, který považovala za originální. Když jsme psali pojednání o označení různých etnik v romštině, přišli jsme na to, že původ slova gadžo může být z indického grámadža (narozený na venkově). Já to navrhl a Milena zajásala. Možná, že jsem měl pravdu, ale nezdálo se mi to tak světoborné a významné, ale Milena o tom dlouho vyprávěla. Pro ilustraci uvádím část textu toho článku:

Pojmenovací jednotka gadžo se vztahuje obecně na ne-Romy a odkazuje na příslušníky etnika žijícího usedlým způsobem, na vesnici, na rozdíl od Romů, kteří převážně kočovali. Většina romských slovníků uvádí pod heslem gadžo vedle významu 'ne-Rom', také 'sedlák', 'vesničan'. Uhlik (1983) uvádí k výrazu 'sedlák' romské ekvivalenty - gavutno, gavehko, gaveskero, gadžo. Všechna tato podstatná jména jsou odvozena od substantiva gav 'ves', 'vesnice'. U prvních tří je etymologie velmi jasná: jsou tvořena přímým odvozováním od gav, a to přidáním romských adjektivních sufixů -utno/-utni, -ehko/-ehći, -eskero/-eskeri (Uhlik: v gurbetské a arlijské romštině) nebo -esko/-eski, -utno/-utni, (Boretzky v romských dialektech jihovýchodní Evropy) gavesko/gavutno – adj. 'vesnický', 'venkovský', maskulinum - 'sedlák', 'vesničan', zemědělec'; gaveski / gavutni feminimum - 'selka', 'vesničanka' nebo -uno (Calvet, v kalderašské romštině:

gavuno - 'sedlák', 'vesničan', gavuni - 'vesničanka'). Slovník slovenské romštiny (Hübschmannová a kol.) uvádí gaveskero a gavutno pouze jako přídavná jména s významem 'vesnický'.

Poněkud méně průhledná je etymologie substantiva gadžo, ačkoliv je toto pojmenování nejrozšířenější, neboť je doloženo v lexikonu všech romských dialektů v Evropě. Jeho význam se jednoznačně vztahuje na obyvatele vesnice: Hübschmannová a kol. gadžo – 'ne-Rom', 'neromský vesničan', 'sedlák', Calvet – gažo – 'ne-Cikán', 'sedlák', Boretzky – gadžo 'ne-Cikán', 'manžel, 'sedlák', 'vesničan', 'pán', 'hospodář'. Messing však uvádí jako jediný význam substantiva gadžo - 'ne-Rom'.Obdobně tomu gadži označuje 'vesničanku', 'selku', 'ne-Romku'. Druhotný význam substantiv gadžo a gadži je 'manžel' a 'manželka' ne-romského původu, ale v některých olašských dialektech označuje i romského manžela a romskou manželku. (zkráceno)

Tak jsem později začal psát články o původu romské lexiky, zvláště o indické lexikální vrstvě v romštině.

Milena Hübschmannová byla nadšena prací a dílem zmíněného romologa Uhlika a obdivovala jeho Romský slovník, protože se neomezuje na prosté tlumočení slov, ale podává celé praktické fráze. Snad jí byl tento přístup vzorem, neboť se i ona sama začala hodně věnovat sběru lidové slovesnosti u slovenských Romů. Ani jsem si často neuvědomoval její schopnost všímat si detailů a zapisovat všechno, co se řekne nebo napíše. Uhlik ještě v třicátých letech minulého století zapisoval lidovou tvorbu balkánských Romů, počínaje srbskými a bosenskými Gurbety, přes Arlije (Erlides) až po vlašské (olašské) Romy, Kalderaše atd. Uměl několik romských nářečí a jím sebraná vyprávění, písně, hádanky a přísloví psal na psacím stroji. Tak samizdatově vyšlo přes deset svazků romské slovesnosti. Vzpomínala, jak některé svazky dostala od autora a ve Vídni je překládala do němčiny pro tamější Akademii. Jednu knihu povídek jsme potom spolu zpracovali elektronicky. Neznám přesně osud té sbírky lidových vyprávění, ale tuším, že musí být někde mezi textovými materiály romistického semináře. Bylo by užitečné, jak pro jazykovědné, tak i pro literárněvědné bádání, kdyby se všechny texty zapsané Uhlikem zpracovaly elektronicky. Shodli jsme se, že je původní jazyková vrstva bohatší v romských dialektech, které jsou historicky a geograficky blíž své matici. Čím se více se stěhováním na západ romština vzdalovala od Indie, tím klesal i podíl indické slovní zásoby. U Uhlika, tj. v lexikonu nářečí, která zpracovával, musí tedy být mnohem více původní indické slovní zásoby než ve slovenské romštině. Milena diskutovala na to téma dost často i s bulharským romologem Christo Kjučukovem. Vždy zdůrazňovala, že indická lexikální vrstva v romštině je pořád převažující. Všechny přejímky během kontaktů romštiny s jinými jazyky mají určitě i starší, původní indická synonyma. Kdyby šlo jen o lexikální vrstvu! Dle ní ta základní vrstva u Romů, ta romská duše, mentalita, víra, pověry, obyčeje, způsoby chování - to vše je pořád indické. Indický Panteon tam sice najít nemohla, ale kult Velké Matky zde existuje a ona v něm spatřovala podobnost s ženskými kulty u Indů.

Abych nezapomněl, Milena věřila v indické bohy a v převtělování. Dlouho se věnovala józe a žila v souladu s jógou. Byla čistým vegetariánem a vyhýbala se myšlenkám a slovům o násilí. O své víře moc nemluvila, ale věděl jsem, že měla svého gurua, učitele jógy, Inda žijícího v Evropě, s nímž byla v kontaktu. Zúčastnila se vždycky jeho přednášek, když se konaly v Čechách nebo na Slovensku.

Vždy nosila indické barvy a vůbec se oblékala po indicku. Nebo, že by po romsku? Já ji od prvního dne, kdy jsem ji uviděl, nějak považoval za Indku nebo za Romku. Nemohu nějak pochopit, že patřila do tohoto středoevropského prostředí. Vzpomínám si, jak jsem byl několikrát přítomen setkání Mileny a indologa Vladimíra Miltnera a jak se mezi sebou škádlívali. On na ni volal Juliško a ona na něj Gyulo. Měla to být snad romská jména maďarského původu.

Indii neviděla jen skrze jógu a Romy. Jednou mi vyprávěla, že v době, kdy jí bylo nejhůř, v oné době politického neklidu, nebo snad přílišného klidu a útlumu, aby utlumila svou vnější nespokojenost, začala překládat poezii Mírzy Gháliba. Vzešel pak z toho nádherný překlad básní, který byl recitován i v Lyře Pragensis. Mírza Ghálib byl slavný hindský neboli urdský sentimentální básník, který byl zamilován do krásné Cikánky a pro ni skládal básně. Překládat básně z urdštiny do češtiny není jednoduché, zvláště pak ne Ghálibа.

Milena Hübschmanová má dle mého názoru velkou zásluhu na vzniku literární tvorby v romském jazyce. V slovenské romštině předtím nikdo nepsal, ale právě díky popudům z její strany, někteří Romové začali psát básně, jiní povídky, vyprávění pro děti, vzpomínky z dětství atd. Jiní zase překládali do romštiny, především biblické texty. Viděl jsem, jak se občas schází s těmi, kteří se učili tvořit ve svém jazyce. Dávala jim rady, opravovala, povzbuzovala a dodávala odvahu. Mnoho literárních textu vyšlo v nově založených romských časopisech a novinách, jak v Čechách tak i na Slovensku. Objevila se také spousta samostatných knižních vydání. V mediích se objevilo více mladých novinářů, kteří psali o Romech. Byla založena střední škola pro vzdělávání v romštině. Téměř všichni, kdo začínali jakoukoliv kulturní a mediální činnost spojenou s Romy, byli vedení Hübschmannovou, nebo alespoň chodili k ní, aby se poradili.

Vždycky jsem se v duchu ptal, jak je to možné, že se někdo tak ztotožní s tím, co dělá. Většina takových lidí přijímá i vnější i povahové rysy toho, čemu se věnuje. U Mileny to bylo trochu jinak. Už od mládí musela vypadat jako Indka nebo Romka, ale jak plynul čas, ona se jí stávala ještě více. Bez tohoto ztotožnění a ztotožňování se, vědomého nebo nevědomého, člověk snad ani nemůže být prostředníkem mezi dvěma kulturami. Snad je to záležitostí osudu, že se v jednom prostředí rodí jedinci patřící některému jinému světu, jiné kultuře, které se věnují celou svou duší. Zároveň však takový člověk současně nemůže popřít svůj původ, a tak se ocitá na obou stranách. Milena určitě nemohla být pořád na jedné straně, jen doma. Stále cestovala, chvíli někde na Slovensku s Romy, chvíli se svými studenty na fakultě. Musela jim vždycky vykládat, co nového zaznamenala v jazyce navštívené dědiny, kterou právě objevila v nějakém údolí v Tatrách. Hned líčila, že se v té a té vesnici používá vzácné slovo, že se hláska [r] vyslovuje skoro stejně jako indické cerebrální [R], že je tam a tam ten a ten svatební obřad úplně stejný jako v Rádžasthánu.

No řekněte, jak by takové přenášení vědomostí a porovnání mohlo existovat v tak živé podobě bez praktických znalostí? Mohl by profesor, který věci studuje z vědeckých pojednání o jazyce a národopise sdělovat informace s takovým entuziasmem? Zvláště v případě romštiny to není možné! Ta se teprve objevuje a je natolik skrytá, že skutečně pořád poskytuje nové a nové možností zkoumání. Proto Milena vedla své studenty k tomu, že jedině v terénu mohou romistiku skutečně studovat.

Všechno, co se mi promítlo v hlavě během psaní této eseje, jakoby nepatřilo do minulosti. Skutečně se mi stalo vícekrát, že jsem se vracel zpět do textu a opravoval své chyby – místo v minulém čase jsem totiž, občas psal v přítomném. Vzpomínka je tak živá, že se mi zdá, že zítra v práci zase uvidím Milenu mezi její četnými studenty romistiky a zeptám se ji, jestli jsem něco nezapomněl napsat.

PhDr. SVETISLAV KOSTIĆ, Dr. se narodil v roce 1951 v Prisjanu (okr. Pirot) v Srbsku. Žije v Praze, kde na Filozofické fakultě UK v letech 1981-85 vystudoval indologii, hindštinu, sanskrt a bengálštinu. Po promoci pracoval v letech 1981-89 ve Státní knihovně ČSR a 1989 nastoupil jako odborný asistent na katedru věd o zemích Asie a Afriky FF UK. V témže roce získal titul PhDr., 1996 obhájil disertační práci Verb Syntagmata in Hindi a byl mu udělen titul Dr. Je zástupcem ředitele Ústavu jižní a centrální Asie na FF UK a vedoucím Indologického semináře. Vyučuje hindštinu, historickou gramatiku hindštiny a sanskrt pro klasické filology, přednáší hindskou literaturu, vede kursy sanskrtu, četbu sanskrtu pro indology (Mahábhárata, rituální texty, grhjasútry). Překládá z hindštiny, sanskrtu, paňdžábštiny a romštiny do češtiny a srbštiny a z češtiny do srbštiny. V červnu 2003 se Svetislavu Kostićovi dostalo ocenění ze strany vlády Indie za šíření hindštiny. Ocenění mu bylo uděleno na VII. světové konferenci o hindštině v Surinamu. Dr. Kostićovi ocenění osobně předal náměstek ministra zahraničních věcí Indie pan Digvidžaj Singh během své návštěvy ČR koncem září 2003.

Romská poezie v Bulharsku

Hristo Kyuchukov

Naposledy jsem se s Milenou setkal v květnu 2005 na konferenci v Istanbulu. Večer jsme spolu zašli na večeři do restaurace a já jsem jí vyprávěl o svých studentech, protože Milena některé z nich znala z doby, kdy na mé domovské univerzitě přednášela jako hostující profesor. Popisoval jsem, jaké obtíže studentům působí psaní esejů v romštině. Pak jsem mluvil o práci jednoho z nich, která mě silně zasáhla. Práce se jmenovala Me dejako šukaripe (Krása mojí matky) a student v ní svojí maminku přirovnával k feně, která svoje štěňata nikdy neopouští a stará se o ně děj se co děj. Student v eseji psal, že přesně takovým způsobem pečuje jeho maminka o něj a jeho tři bratry a sestry. Milenu moje vyprávění dojalo a navrhla, že by tento esej spolu s dalšími mohl být uveřejněn v časopise Romano džaniben. Bohužel se nám tento nápad nepodařilo dovést do konce, protože v září 2005 se ke mně doneslo, co se stalo. Nemohl jsem tomu uvěřit.

Když se zamyslím, velmi dobře si vzpomínám na naše první setkání. Došlo k němu v roce 1991 v Ostii, malém italském městečku kousek od Říma, na mezinárodní konferenci s významnou účastí Romů i odborníků na romská studia z celého světa. Přijela se dvěma asistenty a pro mě bylo velkým překvapením, že mluvili romsky. V té době jsem ještě studoval na univerzitě v Sofii a zabýval jsem se výzkumem v oblasti vzdělávání romských dětí v Bulharsku. Přednesl jsem příspěvek o svém výzkumu a Milenu to velmi zaujalo, protože se sama zabývala otázkami vzdělávání romských dětí v bývalém Československu.

Po našem setkání v Ostii jsme si začali dopisovat. Milena mi na mou domácí adresu v Provadii v Bulharsku posílala časopisy Gendalos a Amaro lav, které v té době v České republice vycházely. V roce 1992 jsem odešel na studia do švédského Stockholmu a naše korespondence s Milenou pokračovala. Dodnes si schovávám její dopis z té doby, ve kterém je to ona, kdo agituje, abychom my Romové psali články, hádanky a pohádky v romštině. V tomto listě z 22. března 1993 mi píše:

Mi del o Del lačho Ďives Christo,
(…) bičhavav Tuke Gendalos the Amaro lav. Av ajso lačho, PISIN AMENGE VARESO!!! (Charňi paramisori, gil'utňi, god'aver lav, garudo lav!!!!!!!!!!!!!, reportaža andal e Švedia)… Nane tut foto le švedskone Romendar? Poezija le švedskone Romendar?)

Bůh dej dobrý den, Christo, posílám ti Gendalos a Amaro lav. Buď tak moc hodný, napiš nám něco! (Krátkou pohádku, básničku, přísloví nebo reportáž ze Švédska.)… Nemáš fotku švédských Romů? Nebo nějakou jejich poezii?

Myslím že mi posléze krátkou pohádku v mém rodném olašském dialektu Chorachano otiskli v časopise Gendalos. Někdy v tomto období jsem vydal útlou knížečku,

kterou jsem nazval Romo džanipe – Romské vědění. Publikaci jsem Mileně poslal a ona mi odepsala, že se jí líbí, a jestli bych souhlasil s tím, kdyby si pro nový časopis, který má v plánu založit, vypůjčila název mojí knížky. A tak se zrodil český romistický časopis Romano džaniben.

Pak jsem začal studovat na univerzitě v Amsterdamu a naše přátelství pokračovalo. V roce 1994 přijela do Amsterdamu na konferenci, kterou jsem pořádal spolu s Petrem Bakkerem, a pak jsem ji zase já navštívil v Praze. Celá ta léta, ať už jsem byl v Budapešti, San Franciscu nebo Sofii, jsme udržovali čilou korespondenci. Nebyli jsme jen kolegové, ale také přátelé. Zvlášť po smrti mé matky jsme se sblížili a Milena mi maminku v mnohém nahradila. V posledních letech, když už jsme přesedlali na novou technologii a komunikovali emailem, mě Milena oslovovala Miro čhavo – Můj chlapče, a já jsem jí říkal Bibi – teto. Ale byla pro mě víc než tetou, protože jsem se jí svěřoval i se všemi svými osobními problémy.

V roce 2000 jsem se v Praze zúčastnil V. sjezdu Mezinárodní romské unie (IRU), kde jsem byl zvolen jejím generálním tajemníkem. Pokaždé, když jsem jel do Prahy na schůzi IRU, jsem si našel čas setkat se s Milenou a strávit s ní několik hodin v hovorech o Romech a romštině.

V letech 1997 a 1999 jsem pořádal dvě konference na téma vzdělávání romských dětí. Milena ve svých příspěvcích hovořila o romipen – romství a pomohla tak bulharským pedagogům lépe pochopit význam romského jazyka a kultury pro vzdělávání romských dětí.

V září roku 2000 jsem se podílel na přípravě V. Mezinárodní konference o romské lingvistice pořádané v Sofii. Rozhodli jsme se s Milenou, že vystoupíme se společným příspěvkem. V něm jsme srovnávali jazyky českých a bulharských Romů – slovenskou romštinu a Chorachano – s ohledem na rozdíly a podobnosti ve zdvořilostních frázích. Mileniny znalosti na tomto poli byly omračující. Náš příspěvek, který se tehdy v kopiích rozdával na konferenci, byl první vlaštovkou romského pragmatismu. Dodnes jej mám schovaný. Na tomto mi dovolte alespoň ukázku, samotný úvod našeho textu:

„Zdvořilost je velice komplexní fenomén společenského kontaktu. Napomáhá hladkému průběhu komunikace a zabraňuje konfliktům. V mnoha kulturách je důležitost zdvořilosti vzpomínána v lidové slovesnosti např. v příslovích nebo zavedených frázích v pohádkách:
Lačhi duma sastruno vudar phutrel (chorachano - ch) – Dobré slovo otevře i železné dveře
Lačhe laveha dureder dodžaha (servika - s) – S dobrým slovem nejdál dojdeš
Paťiv des, paťiv chudes; čhuri des, čhuri chudes - Když projeviš úctu, dostane se ti úcty; když zasadíš ránu nožem, vrátí se ti bodnutí. (s)

Imar pal o želeno čar na phirďalas, te mange na džanľalas oda (lačho) lav te phenel - říká čarodějnice v pohádkách, když se chystá pomoct romskému hrdinovi, který k ní uměl být zdvořilý - Už bys po téhle zelené trávě nechodil, kdybys mi býval neuměl říct to (dobré) slovo."

Kdykoliv to během mých návštěv Prahy bylo možné, navštěvoval jsem Mileniny hodiny na univerzitě a přednášel jsem jejím studentům.

Milena měla velký dar pro přednášení. Pozval jsem ji do Bulharska, aby tam přednášela mým studentům, a oni ji jednoduše zbožňovali – nejen oni, ale celá univerzita. Psala jim dopisy a posílala jim výtisky Romano džaniben, a moji studenti si toho velice vážili. Díky Mileně jsem na univerzitě také rozjel Program romského jazyka.

Milena měla obzvláštní slabost pro poezii psanou v romštině. Za ta léta se jí podařilo mě přesvědčit o jejím významu. Proto bych se v této části rád zmínil o tom, jak Milena pomohla bulharským Romům psát romskou literaturu. Při našich setkáních vždycky vášnivě vykládala o českých a slovenských romských autorech, kteří publikovali v romštině, což byla v Bulharsku nevídaná věc. Už v dobách komunistické nadvlády se u nás proslavil romský básník Usin Kerim, ten ale psal bulharsky. Dále tu byl Asen Merkov, který rovněž psal bulharsky. Ani mladší generace romských autorů, jako byli Georgy Parušev, Vasil Chaprazov a Sali Ibrahim, nepsala romsky.

Milena mě neustále nabádala, abych motivoval nejmladší romskou generaci, která znala romštinu, aby psali a publikovali romsky. V té době jsem byl zaměstnaný na bulharském ministerstvu školství a byl jsem v kontaktu s mnoha mladými Romy. Někteří z nich se nechali přesvědčit a zkoušeli to, a dokonce i já sám jsem napsal pár říkadel pro děti do romského slabikáře, který jsem v té době vydal. Stále to ale nestačilo. Nejmladší generace Romů neměla odvahu vystoupit s tvorbou v romštině.

Šťastnou náhodou jsem se dozvěděl, že můj přítel Michail Petrov píše romskou poezii, ale zdráhá se jí někomu ukázat. Jednoho dne jsem ho požádal, aby mi své básně ukázal, a on mi dal k nahlédnutí svojí složku. Některé jeho básně byly psané rukou a některé na starém psacím stroji azbukou. Dlouho jsem zvažoval, jak mám se složkou naložit, protože ne všechny básně stály za publikaci. Promluvil jsem si o tom s Milenou a ona navrhla, abych některé z nich zredigoval a přepsal je v romské transkripci, která v té době v Bulharsku právě vznikala. Tak v roce 1996 vyšla první romská knížka v Bulharsku. Jmenovala se „Mo vogi" (Má duše) a jejím autorem byl Michail Petrov. Autor pochází ze Sofie, takže je napsaná v dialektu Erlija, který je v Sofii rozšířený. Poslal jsem jeden výtisk Mileně a ona z něj měla velkou radost. Bylo to dvojjazyčné bulharsko-romské vydání a použili jsme pro něj první verzi romské abecedy, na které jsme v té době pracovali s několika kolegy z univerzity v Sofii. Hláska „š" se zapisovala jako sh, „ž" jako zh a „č" jako ch. Přikládám

ukázku použití tehdejší romské abecedy z knihy Michaila Petrova.

PHARI ARMAN

Andar vogestar arman ka dav
E valvalentsa la ka bichshalav:
Tu te jares man me te avav,
Me tuke, chshae, gilja giljabav.
Tu jar man, chshae, te avav
Tu jar man, chshae, me rovav
Tu jar man, chshae, ka merav,
Me tuke, chshae, gilja giljabav.
Andar vogestra sovel ka dav,
E chiriklentsa me ka bichshalav,
Sovel me dav tut,
Meri tu te oves,
To vogi, chshae, man tu te des.

Při jedné ze svých návštěv se Milena s Michailem Petrovem setkala. Bližší si ale byla s jiným mladým romským básníkem, Toško Ramarem. Toško se jí svěřil, že píše poezii v romštině, a ona si od jeho práce hodně slibovala. Později jsem Ramarovu poezii vydal. Druhá romská publikace v Bulharsku nesla název „Čhordo kamipe" (Ukradená láska) a byla napsaná v Ramarově dialektu Kalajdžij z oblasti města Montana. Ramarova poezie je podobně jako Petrovova milostná a autor se v ní vyznává z nešťastné lásky. Sbírka vyšla v roce 2000 zásluhou „Diversity" Balkan Foundation a Romanistan Publications z Austinu v Texasu. V té době jsem působil na univerzitě v San Franciscu. Spolupracoval jsem s Ianem Hancockem a společně jsme přepracovali bulharskou romskou abecedu. V nové verzi jsme zavedli nová písmena – ž, č, a š. Na ukázku použití nové abecedy zde uvádím báseň Toško Ramara v dialektu Kaladžij.

MI KAMLI

Lake bala-sigarde panja,
Lake jakha- tharde angara,
Lake asva-šuže čerhenja
Kana asal- o kham cibrinel
Kana rovel- kukudi čhorel
Kana kelel- I phuv keljavel.
Kana dikhel man- o lulugja giliaben.
Našel mandar- kali rat opral mande perel.

Toško Ramar přednesl své básně mým studentům Letní školy romského jazyka a kultury. Milena na této škole učila romštinu a romské dějiny spolu s Mozesem Heinschinkem a Draganem Jefremovičem z Vídně. Snažila se k psaní romské poezie motivovat také ženy. Na této letní škole se setkala s Atou Bečeva, která také pochází z Montany a mluví dialektem Kalajdžij, a která v roce 2002 vydala sbírku milostné poezie nazvanou „Miri dukh" (Má bolest). Milena její práci velice obdivovala. Zde ukázka poezie Aty Bečeva.

SAR NANGO KAŠ

Sar nango kaš
i balval, kaj phudije le,
sar luluzi, kaj o khaam thare la
sar čiriklo, bi phakengo,
bi ziengo.
Me li sijom?
Cikerzi,
me ekha kalije,
me kana kašucile,
mo ilo xyverzilo,
mp muj panzilo.

Po setkání s Milenou se Ata Bečeva začala soustředit na poezii pro děti. Její druhá knížka „Te ovas gozaver" (Být chytrý) byla historicky první knížkou romské poezie pro děti v Bulharsku. Uvádím ukázku její poezie pro děti v dialektu Kalajdžij.

Sar mirikle
kidene pes čirikle
sasto even but šil dikhle
ma pe khera na mukle.

V roce 2002 uveřejnil Radi Atanasov svou sbírku básní nazvanou „Ratvai loi luizi" (Krvavá růže). Atanasov mluví dialektem Chorachano z oblasti města Dobrich, pro který jsou charakteristické výpůjčky z turečtiny. Michail Petrov vydal v roce 2004 novou sbírku a nazval ji „Chochavne jakna" (Prolhané oči). Verše jsou opět psány dialektem Erlija z okolí Sofie. Někteří mladí Romové píší svou poezii nejprve bulharsky, a pak ji teprve do romštiny překládají. To je například Christo Christov nebo Ivan Randev.

Mám-li uvést, jakým způsobem Milena Hübschmannová přispěla k rozvoji romského jazyka a kultury a k vzdělávání Romů v Bulharsku, shrnul bych to do čtyř bodů:

1) Během své účasti na konferencích o vzdělávání Romů zavedla do bulharského vzdělávacího systému pojem romipen.
2) Přátelství s Milenou mi napomohlo otevřít na Univerzitě Veliko Tarnovo první kurz romštiny v bulharských dějinách.
3) Motivovala mladé Romy v Bulharsku, aby začali psát a publikovat v romském jazyce.
4) Díky jejím přednáškám na letní romské škole a na Univerzitě Veliko Tarnovo v sobě generace mladých Romů objevila hrdost na svoje romství.

Jsem nesmírně hrdý, že jsem mohl být přítelem bibi Mileny tolik let. Naučil jsem se od ní mnoho věcí a o některých znalostech, které mi předala, možná ještě ani sám nevím. V říjnu 2005 měla na naší univerzitě vést kurz Úvod do romských studií…k tomu už bohužel nedošlo. Oslovil jsem rektora univerzity, zda by si za své obrovské zásluhy v práci mezi studenty na Univerzitě Veliko Tarnovo nezasloužila titul Doctor honoris causa – čestný doktorát. K udělení pocty mělo dojít 24. května 2006 na svátek bratrů Cyrila a Metoděje, kteří stvořili bulharskou abecedu a jejichž výročí se slaví jako státní svátek. Naneštěstí se toho Milena už nedožila…

Bibliografie

1. Atanasov, R. (2002) Ratvai loi luizi- Karvavochervena roza. Sofia: Balkanska Fondacia "Diversity".
2. Bečeva,A. (2002) Mi dukh-Moyata bolka. Sofia: Balkanska Fondacia "Diversity".
3. Bečeva, A. (2004) Te ovas gozaver- Da badem umnichki. Sofia: Balkanska Fondacia "Diversity"
4. Georgiev, M. (2004). Xoxavne jakha-Lazhovni ochi. Sofia: Balkanska Fondacia "Diversity".
5. Petrov, M. (1996). Mo vogi - Dushata mi. Sofia: Balkanska Fondacia "Diversity"
6. Ramar, T. (2000). Čhordo kamipe – Otkradnata lyubov. Sofia: Balkanska Fondacia "Diversity"

Dr. HRISTO KYUCHUKOV se narodil v roce 1962 ve městě Provadie v Bulharsku. Pochází z romské rodiny náležející ke chorachano-olašské skupině. Po dokončení vysoké školy na Univerzitě v Shumenu a po absolvování Univerzity v Sofii studoval dále na stockholmské univerzitě. Titul Ph.D. získal v oboru Lingvistiky na Univerzitě v Amsterodamu a také v oboru Edukace na Univerzitě v Sofii. Učí romský jazyk a kulturu na Univerzitě ve Veliko Tarnovo, v současnosti hostuje na Univerzitě v Northamptonu v Massachusetts. Publikoval řadu odborných článků zabývajících se romským jazykem, turečtinou, a bilingvismem tureckých dětí. Hristo Kyuchukov se poprvé setkal s Milenou Hübschmannovou na mezinárodní konferenci v Římě. Později se střetávali na konferencích, které Kyuchukov pořádal (1994 Amsterdam, 1997 Varna, 2000 Mezinárodní konference romistické lingvistiky, kde přednesli společný příspěvek na téma „Prosby a žádosti v romštině". Společně s kolegy Bakkerem, Matrasem a Kenrickem spolupracovali na knize „What is the Romani language". V Bulharsku pořádá letní školy romského jazyka a literatury pro mladé Romy.

Stretnutia s docentkou Milenou

Arne B. Mann

Hneď na začiatku priznávam, že som v istých rozpakoch: neviem, ako túto vzácnu ženu, ktorú som si vážil ako odborníčku a mal rád ako človeka, mám v týchto spomienkach označovať. Vždy, keď som sa s ňou rozprával, som ju oslovoval „pani doktorka", neskôr „pani docentka", proti čomu ona vždy protestovala, nikdy mi však nepovedala, ako ju mám oslovovať. Raz, bolo to asi okolo roku 2000, keď sa táto situácia zase opakovala, sa za mňa spýtala prítomná „pravá ruka" pani docentky, dnes nám všetkým chýbajúca dr. Hanka Šebková, ako ju mám teda oslovovať. „Mileno", znela jej odpoveď. „Ale ´Mileno Ty´, nebo ´Mileno Vy´?", pýtala sa ďalej Hanka. Pani Milena otázku asi prepočula, lebo neodpovedala. A tak to aj ostalo. Písať teda budem o „docentke Milene".

Aj keď počiatky záujmu o Rómov na našom území siahajú do 18. storočia, systematický vedecký záujem o dejiny, kultúru a spôsob života príslušníkov tohto etnika budú navždy späté s troma menami: Emíliou Horváthovou, Evou Davidovou a Milenou Hübschmannovou. E. Horváthová sa vydala na svoje prvé terénne výskumy do rómskych osád v roku 1952, v roku 1954 prijala do svojho výskumného tímu vtedy ešte študentku Evu Davidovú. Neskôr sa cesty oboch etnografiek rozišli: kým E. Horváthová (1931-1996) po celý svoj život ostala verná svojim názorom, že Cigáni (nikdy neprijala endoetnonym Rómovia) nepredstavujú osobitné etnikum a bola stúpenkyňou politiky asimilácie, E. Davidová sa zameriavala na aplikovaný výskum, presadzovanie svojich vedeckých poznatkov do decíznej sféry. Vedecká cesta M. Hübschmannovej bola odlišná: jej prvá výskumná cesta k Rómom na Slovensko sa uskutočnila v roku 1953, odvtedy sa sem opakovane, neskôr so študentmi, vracala. Stala sa z nej zapálená vedkyňa, neúnavná obhajkyňa Rómov, obdivovateľka, propagátorka a podporovateľka ich kultúry. Tomuto principiálnemu postoju ostala verná po celý život, a to aj vedy, keď sa dostala do nemilosti vtedajších komunistických mocipánov.

Prelomovým medzníkom vo vedeckom výskume a interpretácii rómskej problematiky je rok 1986. Na konferencii „Cikáni v průmyslovém městě", ktorá sa konala v Prahe 16.-17. apríla, niektorí autori používali vo svojich príspevkoch termín „Rómovia" namiesto dovtedajšieho „Cigáni", hovorili o rómskom etniku, o rómskej kultúre. Príspevok M. Hübschmannovej o rómskom jazyku a rómskej literatúre pobúril vtedajšieho riaditeľ a Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV Antonína Robka, ktorý rozčúlene prehlasoval, že Rómovia nie sú žiadnym etnikom a že podobné názory sú neprijateľné.

V tom istom roku (6. júla 1986) sa v rámci Folklórneho festivalu vo Východnej uskutočnil program „ľudia z rodu Rómov", ktorý po prvý raz predstavil Rómov ako príslušníkov samostatného etnika, s vlastnými dejinami, jazykom a kultúrou. Dr. Hübschmannová sa na programe podieľala ako konzultantka, jej cenné rady a doporučenia (najmä na rómskych autorov Ondreja Giňu a Elenu Lackovú) sme v programe úspešne využili. To boli moje prvé stretnutia s doktorkou Milenou. Vtedy som ešte netušil, že

spolupráca na príprave a uvedení programu ma poznačia na celý život - že sa budem v rámci svojej profesie zameriavať na výskum rómskej kultúry. Že pani doktorka Milena sa stane mojou staršou kolegyňou, na ktorú sa budem môcť kedykoľvek obrátiť s prosbou o odbornú radu, mojím odborným i morálnym vzorom.

V súvislosti s uvoľňujúcou sa politickou situáciou sa Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied rozhodol vydať monotematické romistické číslo časopisu Slovenský národopis. Poverený vtedajšou riaditeľkou Boženou Filovou zostavením tohto čísla, som doň zaradil aj príspevok M. Hübschmannovej. Problém nastal na redakčnej rade časopisu, ktorá toto číslo schvaľovala. Členka redakčnej rady E. Horváthová nesúhlasila s publikovaním príspevkov M. Hübschmannovej a Ctibora Nečasa. V prvom prípade argumentovala tým, že M. Hübschmannová má na Slovensku zakázané publikovať, v druhom prípade, že Cigáni neboli za vojny na Slovensku diskriminovaní, a že netreba preto tento problém otvárať. V prípade diskriminácie Rómov počas druhej svetovej vojny členovia redakčnej rady E. Horváthovú prehlasovali, zrušenie zákazu publikovania M. Hübschmannovej na Slovensku na „vyšších miestach" zariadila riaditeľka B. Filová, takže číslo (36, 1988/1) vyšlo s príspevkami oboch autorov.

Do tohto obdobia spadá aj ochladnutie mojich vzťahov s doc. Horváthovou. Okľukou - prostredníctvom kolegov z katedry - som sa dozvedel, že doc. Horváthová o mne rozpráva, že som úplne pod vplyvom Mileny Hübschmannovej, že môj pohľad na Cigánov je nekriticky romantický a nevedecký. Aj keď to nebola pravda - s dr. Milenou som udržiaval vtedy iba korešpondenčný styk - mal som na rómsku problematiku odlišný názor a s doc. Horváthovou som už viac nemohol odborne konzultovať.

Po roku 1989 sa moje kontakty s dr. Milenou zintenzívnili. Jednak som dostal možnosť príležitostne prednášať na pražskej katedre, ako aj prispievať do „jej zborníka" romistických štúdií Romano džaniben, ktorý som pomáhal aj distribuovať na Slovensku (najmä po rozdelení našej vlasti s tým boli isté problémy). Bolo samozrejmé, že do pripravovaného zborníka Neznámi Rómovia (Bratislava, Ister Science Press 1992) som zaradil aj jej príspevok (Jak jsme sbírali romská přísloví). Nesmierne si vážim jej pomoc pri redigovaní a oponovaní rukopisu Rómskeho dejepisu a pomoci pri vydaní jeho českej verzie (Praha, Fortuna 2001). Cenné boli jej rady a odkazy na ďalšie pramene pri písaní štúdie o rómskych priezviskách (tento príspevok, napísaný a do tlače odovzdaný v roku 1998, dosiaľ nevyšiel). Rukopis s jej rukou podopisovanými poznámkami mám odložený na pamiatku.

S docentkou Milenou ma spája aj jedna nemilá spomienka. V roku 1997 vyšiel slovenský preklad publikácie Jean-Pierra Liégeoisa „Rómovia, Cigáni, kočovníci", na vydaní ktorej som sa redakčne podieľal, netušiac, čo v niektorých „národne orientovaných" kruhoch na Slovensku táto kniha spôsobí. V Literárnom týždenníku číslo 15 v apríli 1997 vyšiel konfrontačným tónom napísaný článok novinára Andreja Ferka „Rómsky holokaust". Autor tu okrem iného obvinil dve romistky dr. Evu Davidovú a dr. Milenu Hübschmannovú, označiac ich ako „prefíkané propagandistky, ... ktoré za peniaze zo Západu dodali nekvalitný text" do publikácie J.-P. Liégoisa, čím „zatajili a skreslili fakty v neprospech situácie na Slovensku", v jednej záležitosti „pravdepodobne dokonca nehorázne klamali". Ako trpká irónia vyznelo konštatovanie autora, že „uvedené aj vyslovené nepravdy... musí v poznámkach k textu uvádzať na pravú mieru Arne B. Mann, recenzent slovenského vydania" - čím ma postavil do opozície voči starším váženým kolegyniam! V uvedenej publikácii boli skutočne viaceré nepresnosti, nemala ich však na svedomí - ako som si okamžite overil - ani jedna z obvinených romistiek, ktoré autorovi publikácie žiadne materiály o Rómoch na Slovensku neposkytli. Nespravodlivo obvinené kolegyne som sa snažil očistiť a pravdivo ako naše popredné romistky predstaviť v článku, ktorý pod názvom „Aby sme si rozumeli" uverejnil Literárny týždenník 22. mája 1997. Pôvodný článok aj moju reakciu som potom obom dámam zaslal. Po čase mi poštou prišla pohľadnica: na jednej strane je fotografia Chrámu sv. Barbory v Kutnej Hore, na druhej strane moja adresa, pečiatka a text: „Arne, za všechno DÍKY. Milena Hü". Nemusím pripomínať, že túto pohľadnicu mám odloženú na pamiatku.

Omnoho príjemnejším stretnutím s pani Milenou bol dvojrozhovor pre česko-slovenský týždenník Mosty v roku 2000. Stretnutie s redaktorkou sa uskutočnilo v pražskom byte pani Mileny v príjemnej atmosfére: doc. Milena - tak ako vždy - neskrývala svoj obdiv k Rómom a ich kultúre, ja som bol trochu opatrnejší a kritickejší: upozorňoval som na skutočnosť, že „biely romista" je svojimi kolegami často vnímaný ako „nenapraviteľný romantik", kým pre Rómov vždy ostane „gádžo". Pani Milene sa nepáčilo, že redakcia vybrala práve moje slová na hlavný titulok článku „Ako medzi dvoma mlynskými kameňmi" (4. 4. 2000, č.14): obhajovala svoj celoživotný pozitívny vzťah k Rómom. Vážim si tento jej principiálny postoj, ktorému bola verná, aj keď viem, že niektorí Rómovia ju opakovane nespravodlivo obviňovali, že si svoju kariéru „vybudovala na rómskych chrbtoch".

Za jednu z najvýznamnejších vedeckých prác doc. Mileny považujem jej štúdiu La credenza nel mulo dei Rom Slovacchi (Viera v mula u slovenských Rómov), ktorá pôvodne vyšla v časopise Lacio drom v roku 1987. Krátko potom, čo som od doc. Mileny dostal jej kópiu, som si ju dal preložiť a vo svojich prácach ju odvtedy často citujem. Uvedomoval som si, že poznanie tejto štúdie, v ktorej autorka podáva analýzu i klasifikáciu fenoménu „mula", súvisiaceho s predstavou smrti a revenantizmu, je dôležité nielen pre ďalších romistov, ale aj pre etnológov, zaoberajúcich sa duchovnou kultúrou a religionistov. Bol som veľmi rád, že autorka súhlasila s mojim návrhom, štúdiu doplnila a táto následne vyšla v časopise Slovenský národopis (2005, č.2). Výtlačky časopisu a separáty tejto štúdie som pani Milene osobne odovzdal v nedeľu 26. júla 2005 v cukrárni na Vodičkovej ulici v Prahe. Tento dátum a toto miesto ostanú pre mňa pamätné, lebo to bolo moje posledné stretnutie s touto vynikajúcou vedkyňou a obdivuhodnou ženou. Krátko potom odcestovala do južnej Afriky...

Pani doc. Milena si nezakladala na svojej výnimočnosti, získané poznatky a vedomosti nepovažovala za svoje osobné nescudziteľné vlastníctvo. Práve naopak, vždy sa snažila svoje poznanie odovzdávať ďalším, vzbudila neočakávaný záujem o Rómov a ich kultúru u najmladšej generácie - u vysokoškolských študentov. Vychovala minimálne dve generácie romistov, preto je dnes možné hovoriť o „škole Hübschmannovej". Aj keď som nebol jej bezprostredným žiakom, chcem patriť k tým, ktorí budú jej vedecké a humánne posolstvo odovzdávať ďalším generáciám študentov.

PhDr. Arne B. Mann, CSc.
se narodil roku 1952, vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Bratislavě obor národopis. Pracuje v Ústavu etnologie Slovenské akademie věd v Bratislavě jako samostatný vědecký pracovník. Od roku 1985 se ve své výzkumné a publikační práci se zaměřuje na kulturu a způsob života Romů na Slovensku. Je autorem více jak 40 vědeckých studií a 45 odborných populárně-vědeckých článků. K jeho významné ediční činnosti patří monotematické „romské" číslo časopisu Slovenský národopis, sborník „Neznámi Rómovia" (1992) a „Boh všetko vidí/O Del sa dikhel, Duchovný svet Rómov na Slovensku" (2003). Je autorem učebnice „Rómsky dejepis" (Bratislava 2000, Praha 2001). Externě přednáší dějiny a kulturu Romů na FiF UK v Bratislavě, FF UKF v Nitře a FHS UK v Praze. Na začátku devadesátých letech byl členem skupiny nezávislých expertů pro romskou problematiku při Úřadu vlády ČSFR, v letech 1991-1997 Rady vlády SR pro národnosti. Je spoluzakladatel a člen správní rady Nadace InfoRoma, dále člen správní rady Nadace pro romské dítě. V roce 2003 mu byla udělena Pamětní medaile prezidenta SR a Nadace Solidarita za vědeckou práci o romském holocaustě.

Spomienky na Milenu

Viera Šándorová

Keď si spomeniem na doc. Milenu Hübschmannovú, vôbec nevnímam, že tragicky zahynula. Myslím si, že vôbec neodišla a je stále so mnou.

Pred rokom 2003 som len počula o Hübschmannovej, nepoznala som ju osobne. Pracujem na Štátnom pedagogickom ústave v Bratislave, ktorý práve v decembri roku 2003 organizoval medzinárodnú konferenciu o vzdelávanie Rómov. Konferencia sa pripravovala v spolupráci s OZ KARI Banská Bystrica. Pozvali sme na ňu vyše 100 účastníkov zo Slovenska i zahraničia. Medzi týmito účastníkmi bola doc. Hübschmannová a pani Šebková. Tam som pani docentku prvý krát osobne poznala. Témy na konferencii sa týkali vzdelávania Rómov. Zdalo sa, že konferencia bude ako každá iná. Príspevok Mileny bol pre nás všetkých podnetným, hlavne myšlienka dostať rómsky jazyk do škôl nás zaujala. Od konferencie sa začali pripravavať materiály, návrhy ako rómčinu implementovať do vzdelávacieho systému základných a stredných škôl. Spolupráca s pani docentkou začala. Písali sme si správy, kde presne popisovala kroky, ktoré musíme uskutočniť aby sme mohli presadiť túto myšlienku. Začal sa pripravovať projekt „Experimentálna verifikácia efektívnosti kurikula rómskeho jazyka v základných a stredných školách", ktorý schválilo MŠ SR v roku 2003. Uskutočnili sa rôzne stretnutia s docentkou, na ktorých sa zistilo, že keď chceme realizovať takýto projekt, musíme najprv pripraviť učiteľov. Pamätám si na jej výrok: „Jak to chcete učiť, keď nemáte kvalifikovaných učiteľov?" Po tejto myšlienke a zistení sme začali s pani docentkou pripravovať ďalší projekt „Dočasné opatrenie s cieľom pripraviť dostatočný počet pedagógov vyučujúcich v rómskom jazyku". Tento projekt tiež schválilo MŠ SR v roku 2004.

Začali sa pripravovať semináre (ŠIŠ), na ktorých sa školili učitelia a pracovníci v sociálnej oblasti. Do projektu bolo zapojených 30 účastníkov.

Na seminároch som začala spoznávať docentku Hübschmannovú, tam mi ponúkla „tykanie", čo pre mňa bola veľká česť. Vzhľadom na to, že bola staršia, som jej hovorila Milena, ale stále som jej vykala. Semináre sa konali od roku 2003 do roku 2005. Na nich Milena prednášala o rómskom jazyku, o spôsobe života Rómov a o všeličom zaujímavom, o čom sme ešte nepočuli. Jej prednášky boli dlhé (celodenné) a nikdy nás nenudili. Vedela, čo potrebujeme a ako nám to má podať. Pamätám sa na to, ako mi posielali frekventanti papieriky, že už nevládzu sedieť na stoličkách, aby som to ukončila. Ale ja som nechala Milenu nech rozpráva. Všetko som si zaznamenávala na video.

V novembri roku 2005 sa v Brne v Múzeu rómskej kultúry uskutočnili skúšky pedagógov vyučujúcich rómsky jazyk na Slovensku. Teda našich frekventantov skúšala Milena spolu s prísediacimi komisie. Skúšku vykonalo 25 učiteľov. Skúšanie prebiehalo počas seminára, ktorý sa tiež uskutočnil v Múzeu. V tom čase bola Milena trochu chorá, mala ostrihané vlasy (hovorila, že spadla a zlomila si ruku, tak sa nemohla česať), no všetku svoju silu venovala nám. V decembri roku 2005 odovzdal minister školstva SR akreditáciu 25 frekventantom školenia. Na slávnosť Milena neprišla, bola zaneprázdnená, ale veľmi sa z toho tešila. Vďaka nej majú naši učitelia doklad o tom, že môžu vyučovať v rómskom jazyku.

S Milenou sme sa stretávali každý mesiac, resp. podľa toho ako mala ona čas. Riešila s nami všetky problémy, pomáhala nám pri realizácií ďalších projektov a stala sa pre nás neoddeliteľnou súčasťou. Popri nej sa zrodil ďalší experimentálny projekt „Experimentálna verifikácia efektívnosti kurikula predmetu rómske reálie v základných a stredných školách, ktorý schválilo MŠ SR v roku 2004. Stretávali sme sa ešte v roku 2005, naše posledné stretnutie bolo v Tatrách (kde sme často mali semináre). Tam práve Milena spolupracovala s našim pracovným tímom (ŠPÚ akreditovaných pedagógov má vo svojom pracovnom tíme) na pravidlách rómskeho pravopisu. Videla som na nej radosť z toho, ako pracujeme na národnom projekte „Romistika" (aj vďaka jej spolupráci na myšlienkach sme získali financie z ESF na národný projekt Zvýšenie kvalifikačného potenciálu príslušníkov rómskej komunity zavedením nového študijného zamerania „Romistika" do systému vzdelávania stredných škôl) a tvoríme pravidlá rómskeho pravopisu. Ďalšie publikácie z tohto projektu sú taktiež jej myšlienkami a spoluprácou (konverzačný lexikón, doplnkové učebné texty, didaktické pomôcky, lexikón rómskych dejín, antológia rómskej hudby, antológia rómskych remesiel a tradícií, antológia rómskych spisovateľov). Pamätám sa na to, ako sme využívali na seminároch každú voľnú chvíľu a venovali sa ich zostaveniu. Tiež na jednom seminári bola tvorcom Memoranda k rómskemu jazyku, ktoré sme odovzdali vláde SR. V súčasnosti sú publikácie v štádiu prípravy a zadania do tlače. Určite by bola Milena na nás veľmi pyšná a povedala by len krátko: „Je to pro nás".

Pri všetkých projektoch zameraných na nový študijný odbor „Romistika", ktoré realizuje ŠPÚ, bolo veľa problémov a nepochopenia ich presadiť zo strany vedenia ŠPÚ. Som koordinátorkou uvedených projektov a som vďačná Milene za to, že s každým problémom mi pomáhala a dokázala ma usmerniť ako ich lepšie zvládnuť.

Milenu som veľmi obdivovala. Hoci som Rómka, neviem po rómsky, musím sa svoj jazyk učiť. Fascinovalo ma to, že ne-Rómka tento jazyk vie a má toľko informácií o Rómoch. Z jej rozprávania som sa dozvedela, že sa aj ona tento jazyk učila a žila v osadách. Myslím si že, sudičky, ktoré pri nej stáli, jej dali do vienka požehnanie od Rómov. Nie každý, kto pracuje v osadách a vie rómsky jazyk, má rómske srdce. Pamätám si na jej slová „moje rómske srdce".

V mojom osobnom živote mi veľmi pomáhala, vedela som sa jej posťažovať a ona len krátko odpovedala „Viero vydrž". Vedela som prečo to hovorí. Možno tie isté sudičky boli aj pri mojej kolíske.

V rámci seminárov sme spolu chodievali do rómskych osád, kde sme overovali dialekty. Bola som prekvapená, ako ju všetci poznali a ako ona si vedela uctiť tých jednoduchých a chudobných Rómov. Pamätám si na to, keď išla na Slovensko na seminár, vždy mala plné auto vecí pre Rómov v osadách. Vedela, že aj toto im pomôže.

Nikdy som Milenu nevidela zabávať sa alebo nečinne sedieť. Po večeri vždy sedela vo svojej izbe a na niečom pracovala. Vždy som sa jedovala na frekventantov kurzu, keď odchádzali zo semináru alebo práve v nedeľu išli do kostola. Semináre sme mali niekoľko dňové a boli predĺžené aj cez víkend, lebo Milena mala cez týždeň veľa práce. Miesta na školenia som vyberala cielene, vedela som, že Milena má rada stromy (hovorila, že jej dávajú silu), tak sme mávali školenie prevažne v Tatrách. Keď neprednášala (prednášal aj dr. Červenka, Andrš, Wagner, Wagnerová, Elšík, Kramářová a jej študenti...) rada sa prechádzala popri stromoch. Ale aj tam len tak bezcieľne nechodila, vždy konzultovala s niekým alebo práve niekomu pomáhala. Nebola vôbec náročná, vždy mi len povedala: „Viero, musím mať sama izbu, vegetariánsku stravu a malé pikolo (silnú kávičku)". Toto som sa jej vždy snažila zabezpečiť.

Raz som sa s ňou stretla v Bratislave, pozvala ma na stretnutie s Pivoňom (ktorý je môj kolega v práci) do malej viedenskej kaviarničky. Tam objednala gaštanové zákusky a malé pikolo (zákusky boli veľmi drahé, ale Milena to mala najradšej...).

Milena pre mňa veľa znamenala, hoci som ju poznala krátko, predtým som takého človeka nepoznala. Rada by som bola keby bola medzi nami, keď mám teraz problémy v práci i v súkromnom živote, veľmi by som ju potrebovala. Niekedy sa mi o nej sníva a v pozadí počujem jej hlas „Viero vydrž!"

Mgr. VIERA ŠÁNDOROVÁ, narozena roku 1969 v Piešťanech, v současnosti žije v Bratislavě. Vystudovala Univerzitu Konstantina Filozofa v Nitře obor Osvětová práce (Bc.) a Sociální práce (Mgr.) Absolvovala Specializační inovační studium Státního pedagogického ústavu v Bratislavě a stala se lektorkou romského jazyka, literatury a historie Romů. Pracuje na výše uvedeném ústavu jako vědecká pracovnice se zaměřením na národnostní školství. Je členkou Klubu romských žen Sereď, statutárním zástupcem Městského úřadu v Seredi, kde působí jako poradkyně pro řešení romské otázky. Je činná v Lize aktivistů pro lidská práva v Bratislavě, a je aktivistkou pro Trnavský region. S Milenou Hübschmannovou se poprvé setkala na mezinárodní konferenci v Bratislavě v roce 2002. Velice ji zaujal její příspěvek a začala s ní spolupracovat na experimentálních projektech, například ověřování romského jazyka v základních a středních školách na Slovensku. Rovněž se potkávaly na seminářích zaměřených na školení pedagogů vyučujících v romském jazyce.

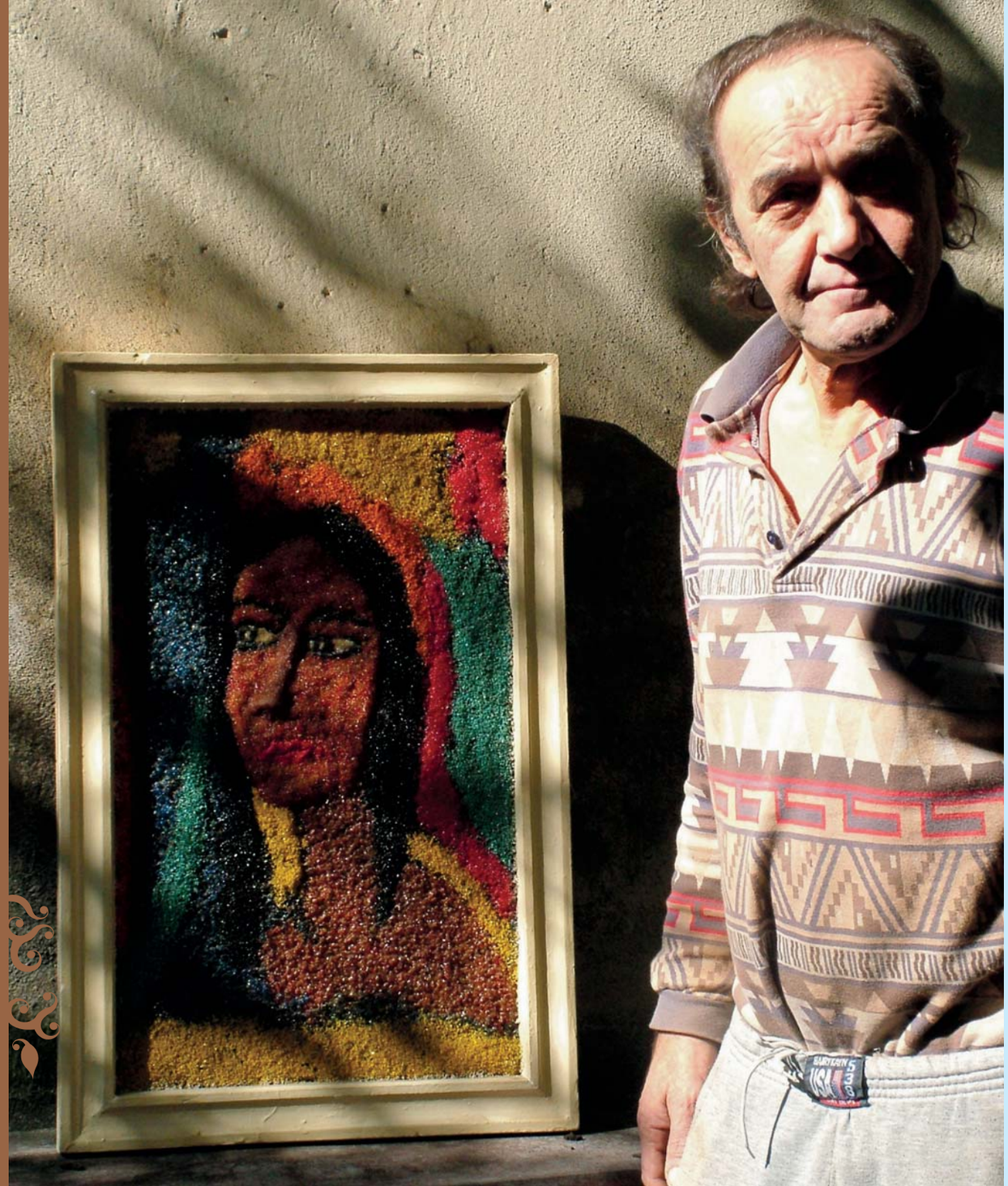

Přínos Mileny Hübschmannové v oblasti romské literatury

Lada Viková

Jako její dlouholetá studentka a v posledních letech i spolupracovnice se v následujícím příspěvku pokusím aspoň částečně nastínit možný úhel pohledu na přínos Mileny Hübschmannové v této oblasti.

Nemohu posoudit, co by s romskou literaturou bylo, v jaké podobě by se dnes nacházela, kdyby nebylo Mileny Hübschmannové.

Jistě by existovala, rozvíjela se i bez jejího vlivu, ale kolik dnes známých jmen by bylo neznámých a kolik pokladů knihoven by se vůbec nedostalo do psané podoby.

Vznik romské literatury můžeme datovat do období prvních etnoemancipačních snah Romů z počátku 20. století. První romsky psaná literatura (ne záznamy folklóru) se objevila patrně v bývalém Sovětském svazu v roce 1925, již v roce 1930 (tedy tři roky před narozením Mileny Hübschmannové) byl v Moskvě založen lze říci svaz romských spisovatelů, v jehož čele stál Aleksandr Germano (shodou okolností po otci Čech a po matce moravský Rom).

Ale i u Romů na území bývalého Československa se ojediněle objevilo nutkání psát v romštině spontánně (nejprve jen dopisy z koncentračních táborů – tedy užití psané romštiny jako tabuizovaného prostředku k dorozumění se na dálku, po válce ovšem i první literární pokusy: moravský učitel Antonín Daniel, na přelomu 60. a 70. let Andrej Pešta). Jednalo se především o texty písní, básně, překlady křesťanských modliteb do romštiny. Milena Hubschmannová se však svým celoživotním snažením stala pro romskou literaturu velkou inspirátorkou a hybatelkou – jak byla v nekrologu otištěném v Lidových novinách krátce po její smrti nazvána Dr. Janou Horváthovou.

Vzpomínám si na své první zážitky s Milenou a romskou literaturou. K Mileně Hübschmannové jsem začala chodit na kurzy v jazykové škole v roce 1986. Bylo to období, kdy v Sovětském svaze – jak se nám zdálo – úspěšně probíhala perestrojka, tedy existovala aspoň kapka naděje, že se i v naší republice ledy prolomí a romské hnutí se opět dostane ke slovu. Snad i proto nám Milena – již jako úplným začátečníkům – zasazovala poznatky o romštině do širších souvislostí s jasným cílem: nasměrovat všechno lidství v nás na obranu ušlapaného a jí tolik milovaného národa.

Vedle entuziasmu, který z ní sálal, jsem velmi brzy vycítila i vysoce odborné zázemí. Doporučovala nám například, co máme číst, která knížka o českém národním obrození je inspirativní, z čeho bychom se měli poučit o možných úskalích. Pro výuku romštiny neužívala žádné učební texty, jedinou psanou romštinou byly kromě našich poznámek v sešitech právě vzniklé básně či drobné prózy romských autorů, které pro nás opisovala

← *Malíř Rudolf Dzurko a jeho portrét Mileny Hübschmannové. (foto: archiv Romano voďi)*

na psacím stroji přes kopíráky. Pak jsme třeba i několik setkání věnovali luštění jedné delší povídky – tehdy ještě bez slovníku. A pak jako vyvrcholení našeho snažení přišlo setkání s autorem, se kterým jsme měli v romštině vést besedu o jeho tvorbě, o zdroji jeho inspirací apod. Takto jsme se setkávali s Vladem Oláhem, Margitou Reiznerovou, Jankem Horváthem později s Gejzou Demeterem, Ilonou Ferkovou a při cestě na Slovensko i s Elenou Lackovou a mnohými dalšími. My, studenti, koktali otázky, Milena je přeložila do správné podoby, pak přišla odpověď v podobě gejzíru slov, z nichž jsme v lepším případě polovinu uhodli, o zbytku jsme se pak dohadovali a mezitím si Milena s návštěvou plynule povídala tak, že jsme se ztráceli úplně. Dnes žasnu nad tím, jak nás – pořád ještě nerozmluvené začátečníky – dokázala hodit do vody a přitom neodradit od dalšího snažení. Vždy u nás jakoby mimochodem probudila nadšení z toho, že smíme být u takového historic-kého mezníku, jakým proces vzniku romské literatury byl.

Její působení na poli romské literatury nelze obsáhnout pouhým výčtem děl z bibliografie. Zamyslíme-li se nad šíří jejího vlivu, můžeme její přínos rozložit do několika rovin, přičemž nejedna oblast má v sobě více dimenzí:

1. Sběr lidové slovesnosti a její zpracování

Z této oblasti bezesporu pramenila i motivace Mileny Hubschmannové podporovat vznikající romskou literaturu, zanikání tradice vypravěčů pohádek (velkých sešlostí „pro paramisa") přinášela prázdnotu a hrozbu, že se spolu s jazykovou asimilací postupně vytratí i celý systém kulturního dědictví Romů.

Vedle roztomilé sbírky romských hádanek a knížečky přísloví je to především kniha romských pohádek, která vyšla zatím dvakrát. Když se v r. 1973 dostala díky nakladatelství Odeon na pulty knihkupectví, stala se dle slov pamětníků té doby doslova zjevením, veřejnost ji přijala opravdu lačně a s nadšením. Naproti tomu když vyšla v r. 1999 ve Fortuně, stalo se nedopatřením, že byla rozeslána bez metodických pokynů do škol a učitelé knihu těchto syrových, pro děti neupravených pohádek četli přímo ve vyučování, posléze pak autorku naprosto neprávem vinili a pomlouvali. Aféra byla dokonce kriticky medializována, Milena Hübschmannová byla pozvána do diskusního pořadu v televizi, kde se měla hájit. Přitom i kdyby Milena Hübschmannová ve svém životě neudělala nic víc než jen zaznamenání a sepsání těchto pohádek, už to by byl obrovský přínos pro Romy a společnost, ve které žijí.

2. Překladatelská činnost

Zde je nutno vzpomenout její vytříbený jazykový cit, oceňovaná byla i v překladech indického básníka Ghálibа, knih jogínského učitele svámího Paramhanse Mahéšváránandy, svůj jazykový talent uplatňovala i při četném tlumočení – i v této roli si jí lidé velmi vážili. Jaké štěstí měla romská literatura, že se jejích překladů do majoritního jazyka chopila právě Milena Hübschmannová se svým jazykovým nadáním.

3. Pomáhala rozvoji romštiny

A i tuto její činnost je nutné rozdělit do více oblastí. První z nich je sestavení a vydání slovníku – i z něj mnozí romští tvůrci čerpají, když hledají nepřejatá slova. Pohlédneme-li dnes na kapesní slovník romštiny, neuvědomujeme si, kolik úsilí a nadšení musela Hübschmannová spolu se svými studentkami a přáteli pro jeho sestavení věnovat. Spolu s dalšími členy Jazykovědné komise Svazu Cikánů – Romů stála při vzniku kodifikace romštiny, ustanovení mluvnice. Popsala onomaziologický systém romštiny, prostředky, jak tvořit nová romská slova. Tuto jazykovou oblast také velmi ráda vyučovala jak své studenty, tak na seminářích pro Romy a poukazovala na to, jak i čeština bývala chudá. V minulosti se jí nedostávalo mnoho dnes běžných slov, a stačilo jen přijmout vhodný návrh a důsledně jej užívat v médiích, tato slova pak velmi rychle zdomácněla.

4. Morální podpora romských autorů

Sem patří na prvním místě samotné podněcování Romů, u kterých si Hübschmannová všimla nadání. „Pište, zkuste to," říkala jim, a tím otevřela Romům dveře, ukázala možnosti a dokázala jim, že se dá romsky psát, přesvědčovala je, aby nepsali česky a pak překládali, ale aby radši rovnou psali ve své mateřštině a svá dílka si nechali přeložit kvalitním překladatelem.

Zpočátku i sama pomáhala při zapisování básní (prvním novým literátem byla Milenina kamarádka Tera Fabiánová, která zpočátku nepsala, ale básně z ní tryskaly spontánně z její vnitřní potřeby), později a lze říci až do konce života Milena Hübschmannová přepisovala z rukopisů a hlavně dodávala autorům vřelé osobní uznání a upřímné připomínky.

Dokonce zajišťovala zpětnou vazbu pro první umělce – výmluvné jsou vzpomínky prvních posluchačů romštiny, kteří dostávali úkoly napsat reakce anonymního čtenáře. Proč anonymně? Aby to autorům nepřipadalo, že čtenáři – posluchači romštiny – píší názory své učitelky. Smyslem bylo jistě jen čistě tvůrčí úsilí romských autorů ocenit a povzbudit je k další tvorbě.

V 80. letech nadšeně sledovala romské folklórní soubory, které kromě písní a tanců secvičovaly i drobné scénky. V Sokolově pak s velkým nadšením přivítala romské ochotnické divadlo Romen (uměleckým vedoucím byl JUDr. Emil Ščuka). V 90. letech napomáhala Svazu romských autorů, který vydal šest malých knížeček v edici Romaňi čhib.

5. Pořádání seminářů pro romské autory

Již na konci 80. let probíhal na jazykové škole kurz romštiny pro rodilé mluvčí romštiny. Navštěvovali jej E. Ščuka, V. Oláh, Hilda Čečetková – Pášová, Margita Reiznerová a další. Zde existovala vzájemná podpora romských autorů, Milena Hübschmannová jim četla jejich výtvory nahlas. Na tyto chvíle vzpomínala se slovy, že tito začínající autoři až plakali dojetím z této tvorby. V 90. letech pořádala společné výjezdy a semináře pro romské autory.

6. Redigování textů

Po ukončení studia Milena Hübschmannová pracovala v Československém rozhlase v redakci literární a divadelní a úpravy textů byly jednou z jejích pracovních náplní. Na tuto svou zkušenost často vzpomínala při redigování diplomových prací studentů, článků pro Romano Džaniben, ale i samotných děl romských autorů a jejich překladů – ať už svých vlastních nebo z pera jejích studentů. Pokud vím, tak za jejího života nevyšla romsky psaná literatura na našem území, která by nejdříve neprošla jejíma rukama, popřípadě rukama jejích studentů, kteří s ní své překlady a úpravy konzultovali.

7. Kontaktování a spolupráce s nakladateli

Na Slovensku se podílela na vydávání periodika Romano ľil, ve kterém vycházely v pravidelné rubrice romské fejetony a jiné žánry. V 80. letech kulturní domy při národních výborech – referentky těchto kulturních domů se zasadily o vydání tzv. metodických materiálů, které byly ve skutečnosti první oficiálně vydanou romskou literaturou po zrušení Svazu Cikánů – Romů (názvy sborníčků byly So hin pro svetos jekhbuter, Romane giľa, Kale ruži).

Po roce 1989 to byla nakladatelství Apeiron, Triáda, Signeta… Paní Oliva Pechová, Robert Krumphanzl, Jan Dvořák – ti všichni by mi jistě dosvědčili, že vydávat romskou literaturu ve spolupráci s Milenou Hübschmannovou nebyla nejjednodušší ale rozhodně ne marná práce. Vždy to vyžadovalo více úsilí. Milena stále do textů zasahovala, ač měly být v již konečné podobě, prosazovala si úpravy i po posledních korekturách a náhledech, rozhodovala i o grafické podobě atd. – tedy vyžadovalo to i jistou dávku entusiasmu samotného vydavatele.

8. Propagace romské literatury

Mezi Neromy i Romy, vzdělanci i laiky byl nenahraditelný její rozvoz publikací po romských rodinách i do světa.

9. Zveřejňování romské literatury v Romano džaniben

Zavedla rubriku romské literatury v Romano džaniben, časopise romistických studií, který vedla od jeho založení až do své smrti, takže pravidelně zprvu 4x ročně, pak 2x ročně vycházely medailony jednotlivých autorů s ukázkami jejich většinou dosud nepublikovaných děl.

10. Teoretické reflexe romské literatury

V této oblasti je třeba jmenovat její vlastní články, práce jejích studentů i spolupráce s literárními kritiky (Jozef Vohryzek, Alena Scheinostová). Možno zmínit konferenci věnovanou menšinovým literaturám v ČR, konala se v roce 2001, pořádala ji Překladatelská obec Českého spisovatele. Milena Hübschmannová měla významný příspěvek o romské literatuře, který prý tehdy vyvolal nadšené ovace, snažila se mj., aby romští literáti byli přijati do Obce spisovatelů (první takový vstup se uskutečnil letos v dubnu, kdy byl přijat historicky první romský literát, Vlado Oláh).

Na závěr si dovolím ještě jednu vzpomínku, datovanou rokem 1997. V nadaci Nová škola jsme tehdy pořádali první ročník literární soutěže pro děti v romském jazyce nazvanou Romano suno. Milena Hübschmannová byla členem poroty, či lépe její předsedkyní. A již při jejím sestavování vznesla požadavek, aby v porotě byla většina Romů, aby nepřevažovali pouze znalci romštiny. Tento požadavek zdůvodňovala svou anketou, kdy se ptala romských a neromských studentů a posluchačů škol, kteří se právě s publikovanou romskou literaturou seznámili, které autory považují za blízké svému srdci. A žasla nad tím, jak různě vnímají a posuzují romskou literaturu Romové a Neromové. Zaznamenala očividný rozdíl. Co neromští studenti považovali za kýč, romští studenti dávali na nejvyšší stupínek. Toto své zjištění nijak nebagatelizovala, naopak, zdůrazňovala nutnost, aby o tom, co je lepší či horší romská literatura, rozhodovali alespoň z poloviny romští čtenáři. Se vší pokorou nepodceňovala jiný způsob cítění romských posluchačů či čtenářů a považovala jej za důležitější než pohled neromského intelektuála, případně literárního kritika. Romskou literaturu totiž nepodporovala primárně proto, aby neromská veřejnost uznala, že romská kultura je zajímavá a přínosná, ale hlavně pro Romy samotné, aby se s ní mohli ztotožnit, tedy aby vznikající literatura pomohla nahradit ztracenou ústní slovesnost. Ony vypravěčské sešlosti plné pohádek, ve kterých bylo romství s jeho příkazy a zákazy zakotveno, a které přinášely široké kulturní uspokojení.

Věřila, že až Romové budou hrdí na své romské autory, na svou romskou literaturu, posílí se u nich i hrdost na jejich romství. A že v tento budoucí vývoj také pevně věřila dokazují tato její slova: *„…Romové svou identitu začínají hledat prostřednictvím písně a básně, tedy díky novému typu šukar laviben. (…) Jekh merel, aver uľol – oda hin dživipen. Jeden zemře, druhý se narodí – takový je život. (…) Všechny faktory, které přímo způsobily vymírání tradiční lidové slovesnosti, zároveň nepřímo podpořily zrod nové formy šukar laviben – romské literatury. … Psané šukar laviben se začalo stávat způsobem, jak ztrátu mluveného slova kompenzovat.“* (MH: Moje setkání s romano šukar laviben).

Toto pojednání napsala Milena Hübschmannová v roce 1999 pro sborník o romské literatuře, v českém překladujej otiskl Romano džaniben v roce 2006.

LADA VIKOVÁ se narodila v roce 1969 v Praze. S Milenou Hübschmannovou se poprvé setkala v roce 1987 na kurzu hindštiny při Jazykové škole v Praze. Záhy začala navštěvovat i nově otevřený kurz romského jazyka a zcela přirozeně se začala zajímat o dění kolem nově vznikajícího romského hnutí. Vystudovala Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy obory psychologie a slovenská romština. Studium v roce 1996 ukončila diplomovými pracemi Sociopsychologické aspekty romské rodiny a Užívání romštiny v současných romských rodinách. Pracuje v nadaci Nová škola o. p. s., kde organizuje dětskou literární soutěž v romštině. Od roku 1997 je redaktorkou Romano džaniben, časopisu romistických studií. Spolupracuje s FF Univerzity Pardubice – KSV jako odborná asistentka. Podílela se na přípravě publikací „Po Židoch Cigáni“ (Svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945 a básnických knih Vlado Olaha (Le khameskere čhave- Děti slunce, Khamutno kamiben- Žár lásky, Amaro drom pal o udut, Naše cesta za světlem.

Životopis a bibliografie doc. Mileny Hübschmannové, CSc.

Petr Wagner

Narodila se 10. 6. 1933 v Praze, maturovala v roce 1951 na anglickém gymnáziu H. Fasta v Praze, v letech 1951–1956 studovala hindštinu, urdštinu a bengálštinu na FF UK v Praze, studium zakončila promocí. Od roku 1953 se projevil její celoživotní zájem o romštinu, romskou kulturu a aktivní účast v romském emancipačním hnutí. Průběžně se věnovala sběru romského folkloru: pohádek, vyprávění, písní, přísloví, hádanek, později sběru etnologických údajů (tradiční léčitelství, funkce rodiny, rituální čistota, výklad snové symboliky atd.). Celý život sbírala „oral history" – zejména osudy Romů na Slovensku za 2. světové války – a zároveň jazykový materiál (tzv. slovenská romština). Značná část materiálu byla zpracována a publikována v časopisech cizích (Etudes Tsiganes, Lacio Drom, Gießener Hefte für Soziologie atd.), v domácích zejména poté, co přestala být uplatňována oficiální politika asimilace. Kromě časopiseckých statí spoluvydala i knižní publikace v ČR, NSR, Francii, Anglii. V prosinci 1956 nastoupila do zaměstnání v Čs. rozhlase jako redaktorka v HRLD (Hlavní redakce literární a divadelní), v letech 1957–8 byla vážně nemocná, v r. 1959 podnikla první cestu do Indie. Na dalších (studijních) pobytech v Indii pak byla v letech 1969, 1990, 1998.

V r. 1963 se jí narodila dcera Tereza (vnoučata v letech 1982, 1985, 1999. Ve školním roce 1968/69 pracovala jako učitelka mateřské školky v romské osadě v Rakúsích u Kežmarku, kde získala nenahraditelné osobní a lidské zkušenosti s životem v romské komunitě. V letech 1969–1973 působila jako předsedkyně společensko-vědní komise ve Svazu Cikánů-Romů. Ten byl v roce 1973 zrušen v důsledku „normalizace". V letech 1968–1974 pracovala v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, 1974–1975 na Pedagogické fakultě UK Praha. Mezi roky 1975 a 1982 byla bez stálého zaměstnání (pro nesouhlas s asimilační politikou uplatňovanou vůči Romům). Externě vyučovala romštinu a hindštinu na Jazykové škole v Praze. Až v roce 1982 tam byla přijata do interního pracovního poměru. Od r. 1991 působila jako vyučující romštiny a romistiky na FF UK v Praze v rámci Indologického ústavu (1991–1997 také výuka četby urdských textů). Od r. 1994 byla šéfredaktorkou časopisu romistických studií Romano džaniben. V roce 1995 získala titul CSc., tématem její disertační práce byl soubor odborných prací Romistické studie I.

← *2001 (foto: Petr Jedinák)*

Podílela se na různých mimofakultních aktivitách, např. průběžně spolupracovala s romským tiskem (donedávna publikovala v měsíčníku Amaro gendalos pravidelnou rubriku Romaňi historija, předtím působila v redakční radě časopisů Lačho lav, Amaro lav atd.). Pomáhala s ediční přípravou čtyř romských publikací ve vydavatelství Romaňi čhib (1990–1996). Po emigraci šéfredaktorky Margity Reiznerové byla jeho činnost dočasně zastavena. Spolupracovala se zmocněncem pro lidská práva ing. Petrem Uhlem (v různých komisích ustavených pro vyřešení jednotlivých kauz – např. odstranění vepřína z místa sběrného cikánského tábora v Letech, oponentura koncepce „Integrace Romů" předložené vládě ČR atd.), s Muzeem romské kultury v Brně a s Phonogramm-Archivem Rakouské akademie věd ve Vídni. Podílela se na mezinárodním projektu Comenius-C2 a externě přednášela pro několik organizací, zvláště pro katedru sociologie a andragogiky na FF UP v Olomouci (působila tam rovněž jako členka ediční komise pro publikaci romistické literatury), dále pro nadaci Nová škola (nyní Nová škola, o. p. s.), pro romské asistenty ve školách, pro romské studenty dálkového studia na Evangelické akademii v Praze a pro romské studenty Romské střední školy sociální v Kolíně. Od roku 1996 působila v mezinárodní osmičlenné lingvistické skupině při Centre des Etudes Tsiganes v Paříži (finančně podpořeno Radou Evropy). Svou prací se podílela na projektech Romano Centro ve Vídni (např. v roce 1994 byla členkou mezinárodní poroty hodnotící literární soutěž v romštině romských autorů z Rakouska). Byla členkou týmu Státního pedagogického ústavu v Bratislavě, jenž připravuje osnovy i pedagogy pro výuku romského jazyka, literatury a historie Romů na Slovensku.

V roce 2000 se habilitovala – tématem habilitační práce byly Romistické studie II. V roce 1994 jí byla udělena Chartou 77 Cena Františka Kriegla. V r. 1998 získala dva diplomy udělené předsedou Romské občanské iniciativy (ROI) JUDr. E. Ščukou za prosazování programu ROI v oblasti vzdělávání a romské kultury. Dále byla oceněna Děkovnou plaketou za Outstanding contribution to the Romani nation, a sice na V. mezinárodním kongresu International Romani Union (IRU) v Praze 2000. V roce 2002 jí byla udělena prezidentem Václavem Havlem medaile Za zásluhy III. stupně a v roce 2003 získala medaili Za zásluhy I. stupně od Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR za významný podíl na uchování a rozvoji romského jazyka a romské kultury. V roce 1982 začala cvičit jógu pod vedením indického mitra Paramhanse Svámího Mahéšvaránandy, autora systému Jóga v denním životě.

Bibliografie doc. Mileny Hübschmannové, CSc.

Jakub Krčík

1. Vědecké monografie

1. Hübschmannová, Milena: Šaj pes dovakeras - Můžeme se domluvit. Olomouc, Vydavatelství Univerzity F. Palackého, 1993. (117 s.) (ISBN 80-7067-355-9)

1.1 Hübschmannová, Milena: Šaj pes dovakeras - Můžeme se domluvit (2. rozšířené vydání). Olomouc, Vydavatelství Univerzity F. Palackého, 1995. (129 s.) (ISBN 80-7067-563-2)

2. Kapitoly v monografiích a spoluautorství na knižních publikacích

1. Hübschmannová, Milena, a kol.: Abstrakta odborné literatury o Cikánech v ČSSR (1955-1972). Praha, Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, 1974. (159 s.)

2. Mode, Heinz - Hübschmannová, Milena: Zigeunermärchen aus aller Welt I.-IV. Leipzig, Insel Verlag, 1983-1985. (I.-557 s., II.-574 s., III.-569 s., IV.-631 s.) (I. - ISBN 3-922383-25-4, II. - ISBN 3-922383-27-0, III. - ISBN 3-922383-29-7, IV. - ISBN 3-922383-39-4)

2.1 Mode, Heinz - Hübschmannová, Milena: Zigeunermärchen aus aller Welt (2. zkrácené vydání). Leipzig, Insel Verlag, 1991. (543 s.) (ISBN 3-458-16221-6)

3. Hübschmannová, Milena - Šebková, Hana - Žigová, Anna - Žlnayová, Edita: Méthodes de traitements médicaux populaires chez les Rom de Tchécoslovaquie. In: Tsiganes: identité, evolution. Paris, Etudes Tsiganes, 1989. (s. 467-475)

4. Dzurko, Rudolf - Hübschmannová Milena: Ich bin wieder Mensch geworden. Leipzig, Kiepenheuer Verlag, 1990. (227 s.) (Z vlastních magnetofonových záznamů životopisného vyprávění výtvarníka-samouka Rudolfa Dzurka a členů jeho velkorodiny sestavila a z romštiny přeložila Milena Hübschmannová, předmluva s. 5-12, doslov a vysvětlivky s. 209-223) (ISBN 3-378-00367-7)

5. Hübschmannová, Milena - Šebková, Hana - Žlnayová Edita: Sar upre avka the tele -- Fragments Tsiganes. Paris, Lierre & Coudrier Editeur, 1991. (160 s.) (zpracované magnetofonové záznamy životopisných vyprávění tří Romů, pořízené a z romštiny přeložené autorkami) (ISBN 907975-32-3)

6. Hübschmannová, Milena: Jak jsme sbírali romská přísloví. In: Neznámi Rómovia. Bratislava, Ister Science Press, 1992. (s. 155-164) (ISBN 80-900486-2-3)

7. Hübschmannová, Milena: Lexikografické přístupy při tvorbě romských slovníků. In: Rómsky jazyk v Slovenskej republike. Bratislava, Štúdio, 1995. (s. 39-47)

8. Lacková, Ilona - Hübschmannová, Milena: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou. Praha, Triáda, 1997. (272 s.) (Z vlastních magnetofonových záznamů životopisného vyprávění nejstarší romské spisovatelky Ilony Lackové sestavila a z romštiny přeložila Milena Hübschmannová, předmluva s. 7-16.) (ISBN 90-901861-8-1)

8.1 Lacková, Ilona - Hübschmannová, Milena: A false dawn (anglický překlad). Hertfordshire, Centre de Recherches Tsiganes and University Hertfordshire Press, 2000. (224 s.) (ISBN 1-902906-00-X)

8.2 Lacková, Ilona - Hübschmannová, Milena: Je suis née sous une bonne étoile (francouzský překlad). Paris, Centre de Recherches Tsiganes, l'Harmattan, 2000. (228 s.) (ISBN 2-7384-9856-4)

9. Bakker, Peter - Hübschmannová, Milena - Kalinin, Valdemar - Kenrick, Donald - Kjučukov, Hristo - Matras, Yaron - Soravia, Giulio: What is Romani language. Hertfordshire, Centre de Recherches Tsiganes and University Hertfordshire Press, 2000. (140 s.) (ISBN 1-902806-06-9)

10. Hübschmannová, Milena: Romština naznačuje původ Romů. Romové, tradice a současnost - Roma, angoder the akanak. Brno, Moravské zemské muzeum/SVAN a Muzeum romské kultury, 1991. (s. 9-13) (ISBN 80-7028-141-3)

11. Hübschmannová, Milena: Die Roma Indiens. Reisende auf dieser Welt. Amerling, Amerling Haus, 1993. (7 s.)

12. Hübschmannová, Milena: Několik poznámek k hodnotám Romů. In: Romové v České republice (1945-1998). Praha, Socioklub, 1999. (s. 16-66) (ISBN 80-902260-7-8)

13. Hübschmannová, Milena: Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství. In: Romové v České republice (1945-1998). Praha, Socioklub, 1999. (s. 115-135) (ISBN 80-902260-7-8)

14. Hübschmannová, Milena: K počátkům romských dějin. In: Černobílý život. Praha, Gallery, 2000. (s. 17-29) (ISBN 80-86010-37-6)

15. Hübschmannová, Milena: Slovesnost a literatura v romské kultuře. In: Černobílý život. Praha, Gallery, 2000. (s. 123-154) (ISBN 80-86010-37-6)

16. Hübschmannová, Milena: To eat is to honour God. In: Scholarschip and the Gypsy Struggle, ed. Acton, Thomas, Hertfordshire, University of Hertfordshire Press, 2000. (s. 155-170) (ISBN 190286-018)

3. Původní práce v odborných časopisech

1. Hübschmannová, Milena: Co to je tzv. cikánská otázka. In: Sociologický časopis 6, č. 2, 1970. (s. 105-118) (ISSN 0038-0288)

2. Hübschmannová, Milena - Řehák, Jan: Etnikum a komunikace. In: Sociologický časopis 6, č. 6, 1970. (s. 548-559) (ISSN 0038-0288)

3. Hübschmannová, Milena: Společenská problematika Romů v ČSSR. In: Demografie 12, č. 3, 1970. (s. 232-237) (ISSN 0011-8265)

4. Hübschmannová, Milena: What can Sociology suggest about the origin of Roms. In: Archiv orientální 40, č. 1, 1972. (s. 51-64) (ISSN 0044-8699)

5. Hübschmannová, Milena: Základní díla romistické literatury. In: Sociologický časopis 8, č. 5, 1972. (s. 553-559) (ISSN 0038-0288)

6. Hübschmannová, Milena: Jazyková politika Sovětského svazu. In: Sociologický časopis 9, č. 3, 1973. (s. 259-280) (ISSN 0038-0288)

7. Hübschmannová, Milena: Gypsy folk poems from Czechoslovakia. In: Studies in Indo-Asian Art and Culture, č. 4, 1975. (s. 35-48) (ISSN 00258-1760)

8. Hübschmannová, Milena: K jazykové situaci Romů v ČSSR. In: Slovo a slovesnost 37, 1976. (s. 328-336) (ISSN 0037-7031)

9. Hübschmannová, Milena: Roms in Czechoslovakia and their literature. In: Studies in Indo-Asian Art and Culture, č. 5, 1977. (s. 37-76) (ISSN 00258-1760)

10. Hübschmannová, Milena: Jste z rodu antilop, pane Mirgo. Nový Orient 33, 1978. (s. 276-278)

11. Hübschmannová, Milena: Bilingualism among the Slovak Roms. In: International Journal of Sociology of Language 5, č. 19, 1979. (s. 33-49) (ISSN 0165-2516)

12. Hübschmannová, Milena: Les devinettes des Rom slovaques. In: Études Tsiganes 26, č. 1, 1981. (s. 13-19) (ISSN 0014-2247)

13. Hübschmannová, Milena, et al.: Oniromanzia e simbolismo dei sogni fra i Rom slovacczi. In: Lacio drom 19, č. 5, 1983. (s. 2-26) (ISSN 0394-2791)

14. Hübschmannová Milena - Šebková, Hana - Žigová, Anna: Postavení snachy v tradiční romské komunitě. In: Český lid 71, č. 2, 1984. (s. 81-85) (ISSN 0009-0794)

15. Hübschmannová, Milena: Jekhbareder binos - Die grösste Sünde. In: Giessener Hefte für Tsiganologie 1, č. 2, 1984. (s. 38-44) (ISSN 0175-730-X)

16. Hübschmannová, Milena: Economic stratification and Interaction (Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia). In: Giessener Hefte für Tsiganologie 1, č. 3-4, 1984. (s. 3-28) (ISSN 0175-730-X)

16.1 Hübschmannová, Milena: Economic stratification and Interaction (Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia) (2. vydání). In: Gypsies, an Interdisciplinary Reader, ed. Tong, Diane, New York/London (s. 233-267) (ISBN 0-8153-2549-5)

17. Hübschmannová, Milena: Oral folklore of Slovak Roms. In: Lacio drom 22, č. 6, 1985. (s. 61-70) (ISSN 0394-2791)

18. Hübschmannová, Milena: Les textes des chansons des Roms slovaques. In: Etudes Tsiganes 32, č. 1, 1986. (s. 28-31) (ISSN 0014-2247)

19. Hübschmannová, Milena: La credenza nel mulo fra i Rom Slovachci. In: Lacio drom 23, č. 2-3, 1987. (s. 2-74) (ISSN 0394-2791)

20. Hübschmannová, Milena: Slovesná tvorba slovenských Romů. In: Slovenský národopis 36, č. 1, 1988. (s. 80-91) (ISSN 1335-1303)

21. Hübschmannová, Milena: Birth of Romani literature in Czechoslovakia. In: Cahier de Littérature Orale 30, 1991. (s. 91-98) (ISSN 0396-891x)

22. Hübschmannová, Milena - Žigová, Anna - Šebková, Hana: Baro phral - Der älteste Bruder. In: Tsiganologische Studien Justus Liebig Universität, č. 1-2, 1992. (s. 167-174)

23. Hübschmannová, Milena - Orgovanová, Klára - Šebková, Hana: Note della delegazione cecoslovacca. Convegno internazionale di Studi Roma, 20-28 settembre 1991. In: Lacio drom 28, č. 1-2, 1992. (s. 64-69) (ISSN 0394-2791)

24. Hübschmannová, Milena: Three years of Democracy in Czecho-Slovakia and the Roma. In: Roma 19, č. 38-39, 1993. (s. 30-49)

25. Hübschmannová, Milena: Per finire la nostra strada. In: Lacio drom 29, č. 3-4, 1993. (s. 3-5) (ISSN 0394-2791)

26. Hübschmannová, Milena - Šebková, Hana - Žlnayová, Edita: I Rom Slovacchi durante la seconda guerra mondiale. In: Lacio drom 29, č. 5, 1993. (s. 3-6) (ISSN 0394-2791)

27. Hübschmannová, Milena: Osudy slovenských Romov v druhej svetovej vojne. In: Romano nevo l'il 3, č. 8-44, 1993.

28. Hübschmannová, Milena: Hlavné zásady rómskeho pravopisu. In: Romano nevo l'il 3, č. 35-37, 1993. (s. 3-6)

29. Hübschmannová, Milena: Poznámky ke knize Jiřiny van Leeuwen-Turnovcové. In: Romano džaniben 1, č. 3, 1994. (s. 55-58) (ISSN 1210-8545)

30. Hübschmannová, Milena: Trial and error in written Romani on the Pages of Romani Periodicals in Romani in Contact. In: Current Issues in Linguistic Theory, č. 126, 1995. (s. 189 - 205) (ISSN 0304-0763)

31. Hübschmannová, Milena: Historeo znamená pátrám. In: Romano džaniben 2, č. 1-2, 1995. (s. 61-66) (ISSN 1210-8545)

32. Hübschmannová, Milena: Pojem "učit se" v romštině. In: Romano džaniben 2, č. 3, 1995. (s. 35-40) (ISSN 1210-8545)

33. Hübschmannová, Milena: Romaňi čhib - Romština. In: Bulletin Muzea romské kultury v Brně 4, č. 4, 1995. (s. 26-29) (ISSN 1212-070)

34. Hübschmannová, Milena: Co napovídá o romské rodině tradiční seznamovací ceremoniál. In: Romano džaniben 3, č. 1-2, 1996. (s. 19-24) (ISSN 1210-8545)

35. Hübschmannová, Milena - Neustupný, V., Jiří: The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. In: International Journal of the Sociology of Language, č. 120, 1996. (s. 85-109)

36. Hübschmannová, Milena: The Treasure of Romani Folk Tales. In: Roma, Half yearly Journal on the Life. Language and Culture of the Roma, č. 44-45, 1996. (s. 68-79)

37. Bubeník, Vít - Hübschmannová, Milena: Causatives in Slovak and Hungarian Romani. In: Current Issues in Linguistic Theory, č. 156, 1997. (s. 133-145) (ISSN 0304-0763)

38. Hübschmannová, Milena: Domští hudebníci v Indii. In: Romano džaniben 4, č. 3-4, 1997 (s. 11-27) (ISSN 1210-8545)

39. Bubeník, Vít - Hübschmannová, Milena: Deriving Inchoatives and Mediopassives in Slovak and Hungarian Romani. In: Grazer Linguistische Studien, č. 50, 1998. (s. 29-44)

40. Hübschmannová, Milena: Čtyři písně o žalu. In: Romano džaniben 5, č. 1-2, 1998 (s. 6-18) (ISSN 1210-8545)

41. Hübschmannová, Milena: Vztahy mezi Romy a Židy na východním Slovensku před druhou světovou válkou. In: Romano džaniben 7, č. 1-2, 2000. (s. 17-23 a 24-57) (ISSN 1210-9545)

42. Hübschmannová, Milena: Inspirace pro rozvoj romštiny. In: Človek a spoločnosť, internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, č. 1, 2000. (15 s.) (http:/www.sk/cas/12000/hubschmann.html)

43. Hübschmannová, Milena: Hin ajsi čhajori… (o romských hádankách). In: Romano džaniben 9, jevend, 2002. (s. 44-54)

44. Hübschmannová, Milena: Aleksandr Vjačeslavovič Germano. In: Romano džaniben 9, jevend, 2002. (s. 92-97)

4. Různé závažné práce

1. Hübschmannová, Milena - Borecký, V.: Italské podněty ke komparaci cikánské a necikánské populace. Psychologie a patopsychologie dítěte 15, č. 6, 1980. (s. 553-561)

2. Hübschmannová, Milena: Některé korektivy sociálního chování v tradiční romské komunitě. In: Příčiny, podmínky a možnosti prevence sociálně patologických jevů u romské populace v ČSSR. Český Krumlov, Československá sociologická společnost při ČSAV Praha, 1986. (s. 84-93)

3. Hübschmannová, Milena: Možnosti romštiny. In: Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1987. (s. 75-85)

4. Hübschmannová, Milena: Survey of Romani studies in ČSSR after 1945. In: Proceedings from the conference "Romani Language and Culture" in Sarajevo. Sarajevo, Institut za proučavanie nacionalnih odnosa, 1989. (s. 113-120)

5. Hübschmannová, Milena: Je opravdu třeba tolik utrpení? In: Neznámý holocaust. Praha, Desetiletí výchovy k lidským právům a Muzeum romské kultury v Brně, 1995. (s. 71-78)

6. Hübschmannová, Milena: How to motivate Romani children in order to increase their interest for school education? In: Education of Gypsies, Development of teaching materials, proceedings from the International Symposium in Athens 6.-9. 1995. Athens, 1997. (s. 280-288)

7. Hübschmannová, Milena: Nominalization in Slovak Romani. In: Quaderni del Siculorum Gymnasium. Catania, Rassegna della Facoltà di Letrre e Filosofia dell'Universitŕ di Catania, 1984. (s. 27-70)

8. Hübschmannová, Milena: Češkoto učilišče i "Romipen". In: Obučenieto na romskite deci. Ed. Christo Kjučukov, Varna, Bibliotek bilingvizm, 1999. (s. 50-63) (ISBN 954-687-025-0)

9. Hübschmannová, Milena: Romové ve Slovenském státě ve vzpomínkách pamětníků. In: Fenomén holocaust - Sborník mezinárodní konference, Praha-Terezín, 6.-8. října 1999. (http:/www.hrad.cz/kpr/holocaust)

5. Encyklopedie, slovníky, příručky a překlady

1. Hübschmannová, Milena: Romské pohádky. Praha, Odeon, 1973. (319 s.). (Kniha obsahuje odbornou předmluvu autorky - s. 7 - 16, vlastní sběr pohádek v českém překladu je opatřen ediční poznámkou, údaji o vypravěčích, údaji k jednotlivým pohádkám a povídkám, dále přehled podle roku zápisu, období magnetofonových záznamů a přehled podle míst zápisů.)

1.1 Hübschmannová, Milena: Romské pohádky (2. vydání). Praha, Fortuna, 1999. (310 s.) (ISBN 80-8071-658-1)

2. Hübschmannová, Milena: Základy romštiny. Praha, Academia, 1974 [na titulním tisku chybně 1973]. (120 s.)

3. Hübschmannová Milena - Šebková, Hana - Žigová, Anna: Lačho lav sar maro - Dobré slovo je jako chleba. Praha, Kulturní dům hlavního města Prahy, 1985. (49 s.) (dvojjazyčný sborník romských přísloví)

3.1 Hübschmannová Milena - Šebková, Hana - Žigová, Anna: Goď aver lava phure Romendar - Moudrá slova starých Romů (2. rozšířené vydání). Praha, Apeiron, 1992. (45 s.) (ISBN 80-900703-0-2)

4. Hübschmannová, Milena: So hin pro svetos jekhbuter? - Čeho je na světě nejvíc? Praha, ÚKDŽ, 1987. (110 s.) (dvojjazyčný sborník romských hádanek a anekdot, vlastní sběr, redakce a překlad do češtiny)

4.1. Hübschmannová, Milena: Hin man ajsi čhaj, so… .(2., přepracované a přejmenované vydání). Praha, Fortuna, 2003. (144str.) (ISBN 80-7168-842-8)

5. Hübschmannová, Milena - Šebková, Hana - Žigová, Anna: Romsko-český a česko-romský kapesní slovník. Praha, SPN, 1991. (651 s.) (ISBN 80-04-21768-0)

5.1 Hübschmannová, Milena - Šebková, Hana - Žigová, Anna: Romsko-český a česko-romský kapesní slovník. Praha, Fortuna, 1998. (656 s.) (ISBN 80-7168-619-0)

6. Hübschmannová, Milena: Amari abeceda - Naša abeceda. Bratislava, Ministerstvo školstva SR, 1995. (s. 64) (ISBN 80-855584-21-2)

6.1 Hübschmannová, Milena: Amari abeceda - Naše abeceda (český překlad). Praha, Fortuna, 1998. (64 s.) (ISBN 80-7168-622-0)

7. Hübschmannová Milena - Jurková, Zuzana: Romane giľa - Zpěvník romských písní. Praha, Fortuna, 1999. (63 s.) (ISBN 80-7168-734-0)

8. Davidová, Eva - Hübschmannová Milena - Stojka, Peter: Dúral me avilem (avri kidine le vlašika ďíla) - Z dálky jsem přišel (výbor z olašské písňové poezie). Praha, Ars Bohemica, 2000. (142 s.) (ISBN 80-902391-5-7)

6. Ostatní publikace

(Neuvádíme popularizační články v tisku ani pořady v rozhlase a TV a - s výjimkou jedné publikace - ani překlady z hindštiny nebo urdštiny.)

1. Hübschmannová, Milena: Cikánské písně. Praha, Mladá fronta, 1960. (88 s.) (vlastní sběr, překlad do češtiny)

2. Ghálib, Mirza: Rukojmí lásky (překlad z urdštiny). Praha, Odeon, 1972. (94 s.)

3. Hübschmannová, Milena: Romane giľa. Praha, OKD Praha 8, 1979. (61 s.) (bilingvní sborník, sestava, redakce a překlad poezie jedenácti romských básníků)

4. Hübschmannová, Milena: Kale ruži, Hradec Králové, KKS Hradec Králové, 1990. (119 s.) (dvojjazyčný sborník ukázek z romské literatury, sestava, redakce romského textu a překlad do češtiny) (ISBN 80-85181-07-X)

5. Fabiánová, Tera: Čavargoš - Tulák. Praha, Apeiron, 1992. (68 s.) (redakce romského textu, překlad do češtiny) (ISBN 80-900703-1-0)

6. Fabiánová, Tera: Sar me phiravas andre škola - Jak jsem chodila do školy. Brno, ÚDO České Budějovice a Společenství Romů na Moravě, 1992. (31 s.) (redakce romského textu, překlad do češtiny) (ISBN 80-901184-0-2)

7. Giňa, Andrej: Bijav - Svatba. Praha, Apeiron, 1992. (61 s.) (redakce romského textu, překlad dvou ze tří povídek do češtiny) (ISBN 80-900703-2-9)

8. Ferková, Ilona: Čorde čhave - Ukradené děti. Brno, Společenství Romů na Moravě, nedatováno (1996). (96 s.) (předmluva, sestava a překlad šesti z devíti povídek do češtiny)

9. Horváthová, Agnesa: Pal e Bari Rama the aver paramisa - O Velké Ramě a jiné příběhy. Praha, Signeta, 2003. (111 s.) (překlad tří povídek a rozhovor s autorkou)

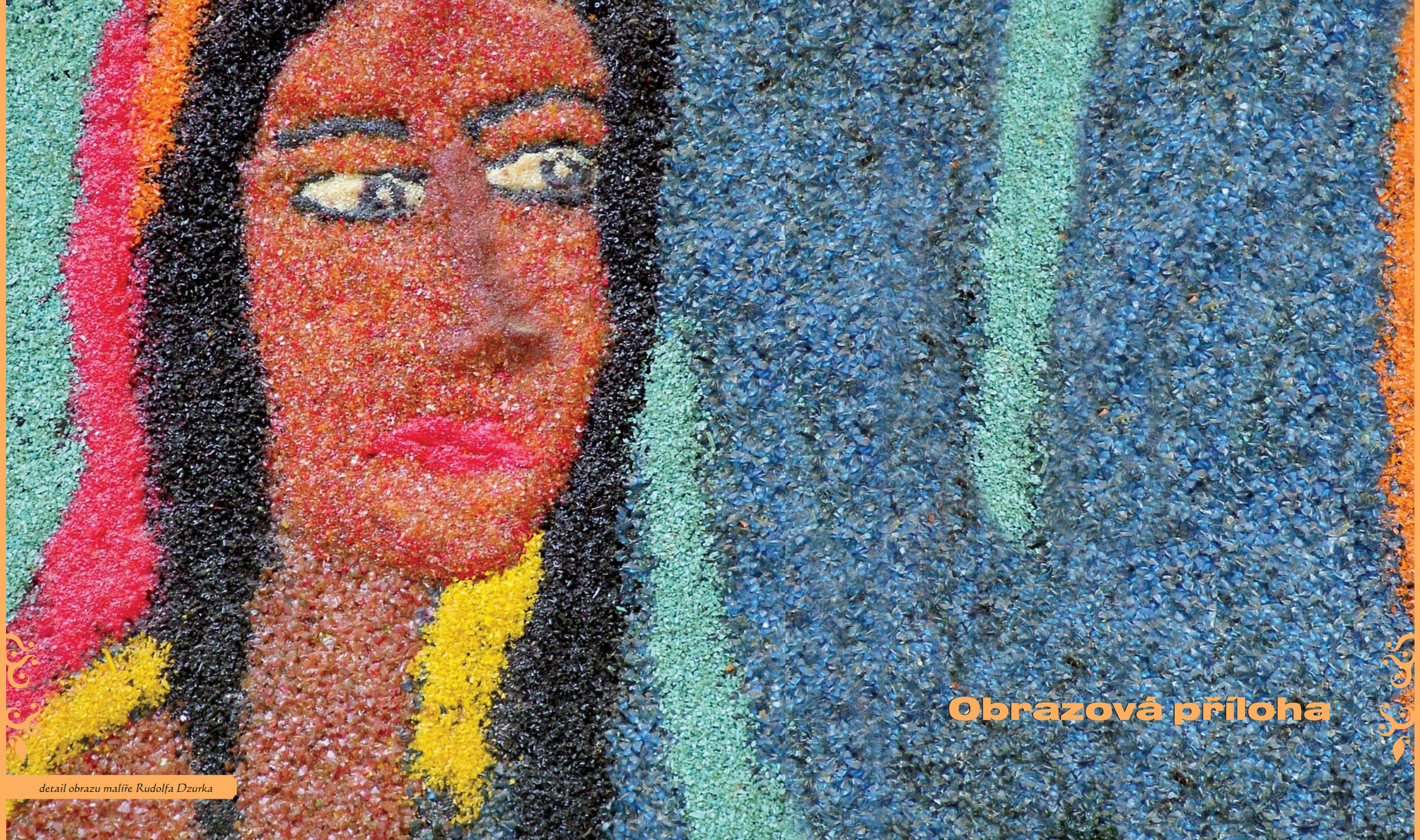

Obrazová příloha

detail obrazu malíře Rudolfa Dzurka

Milena se sestrou a tatínkem. 1941
dole: Milena s maminkou a sourozenci. 1945
protější strana: Milena čtenářka. 1941
(foto: archiv Jiřiny Šístkové)

Milena a dědeček Zika. 1936
protější strana vlevo nahoře: Jiřina s tetou Milenou. 1959 vpravo nahoře: Milena se sestrou Jiřinou
protější strana dole: Milena s maminkou a sestrou Jiřinou. 1941
(foto: archiv Jiřiny Šístkové)

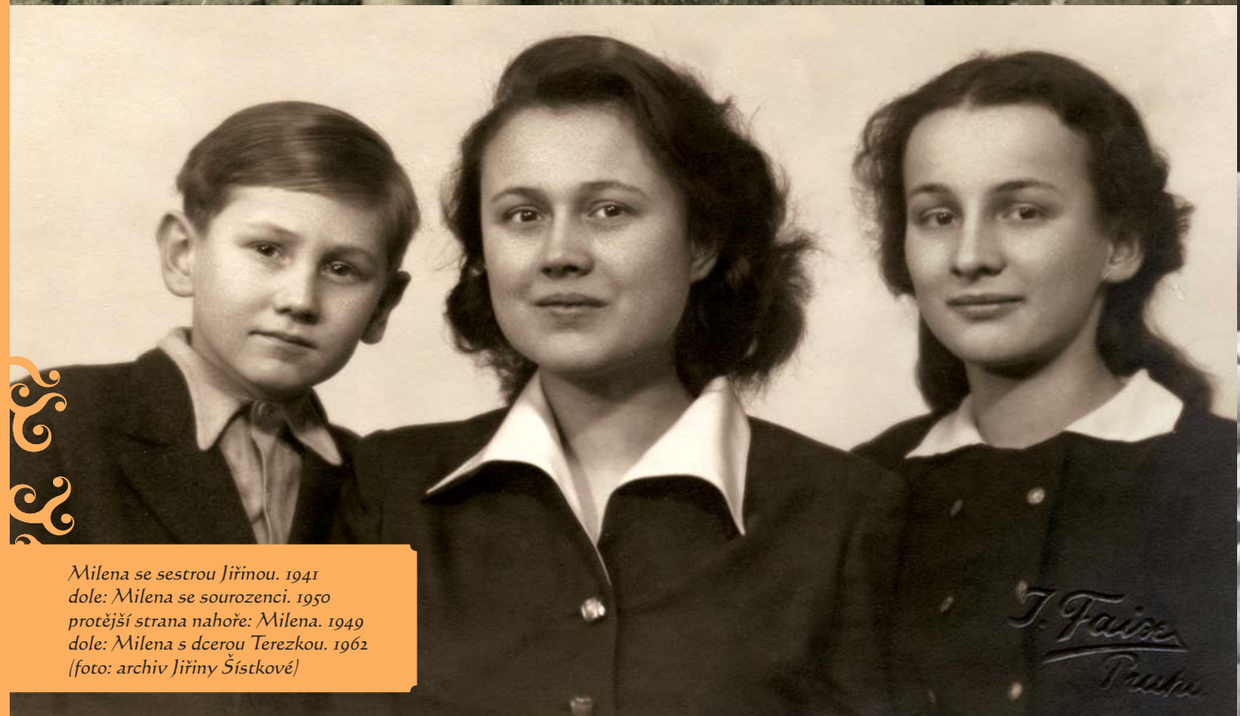

Milena se sestrou Jiřinou. 1941
dole: Milena se sourozenci. 1950
protější strana nahoře: Milena. 1949
dole: Milena s dcerou Terezkou. 1962
(foto: archiv Jiřiny Šístkové)

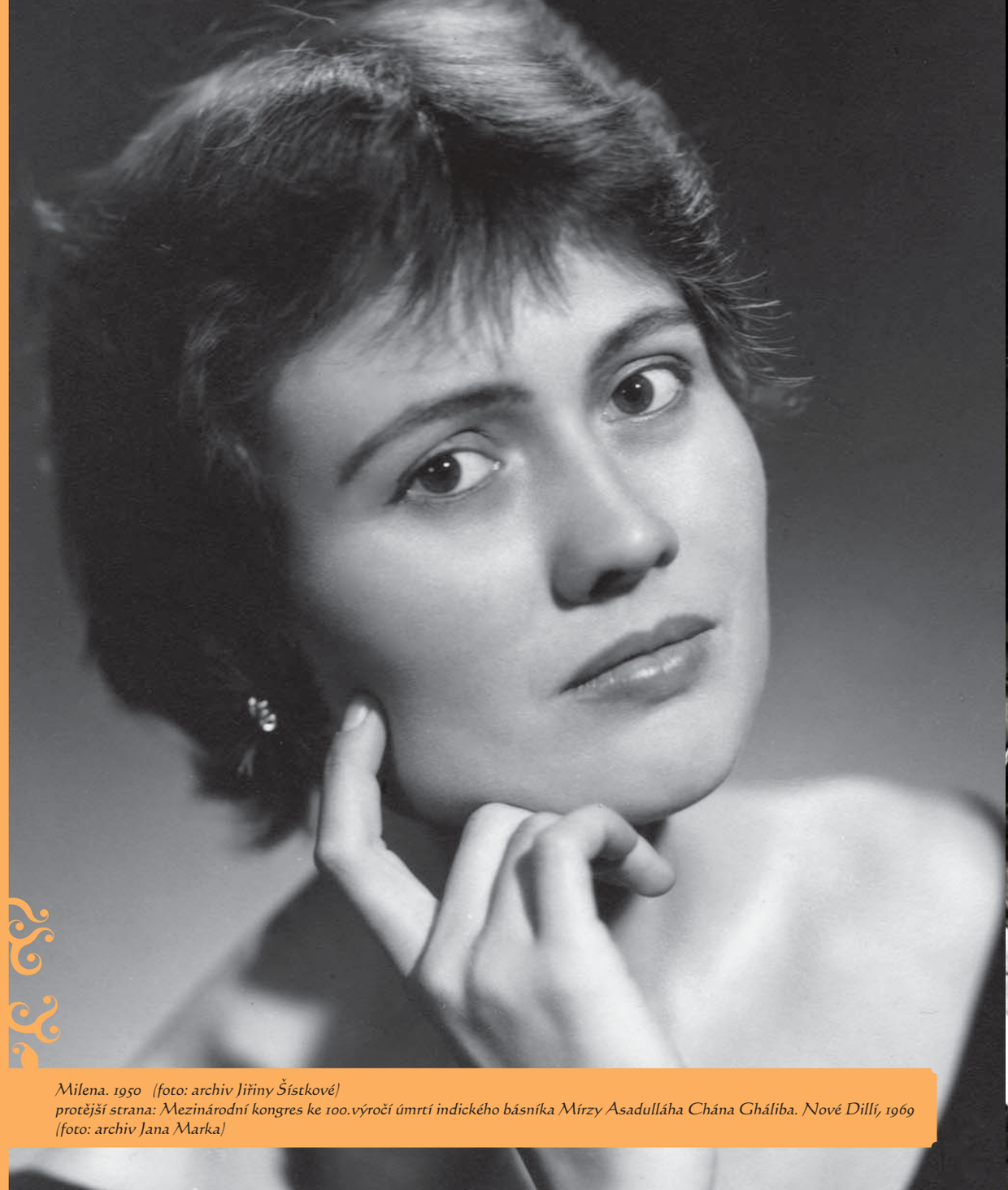

Milena. 1950 (foto: archiv Jiřiny Šístkové)
protější strana: Mezinárodní kongres ke 100.výročí úmrtí indického básníka Mírzy Asadulláha Chána Ghálíba. Nové Dillí, 1969 (foto: archiv Jana Marka)

Z cesty po Slovensku. 1984 (foto: Irene Stehli)

(foto: Jana Šustová)
protější strana: (foto: Petr Axmann)

Na návštěvě u prezidenta Václava Havla. (foto: archiv Jiřiny Šístkové)

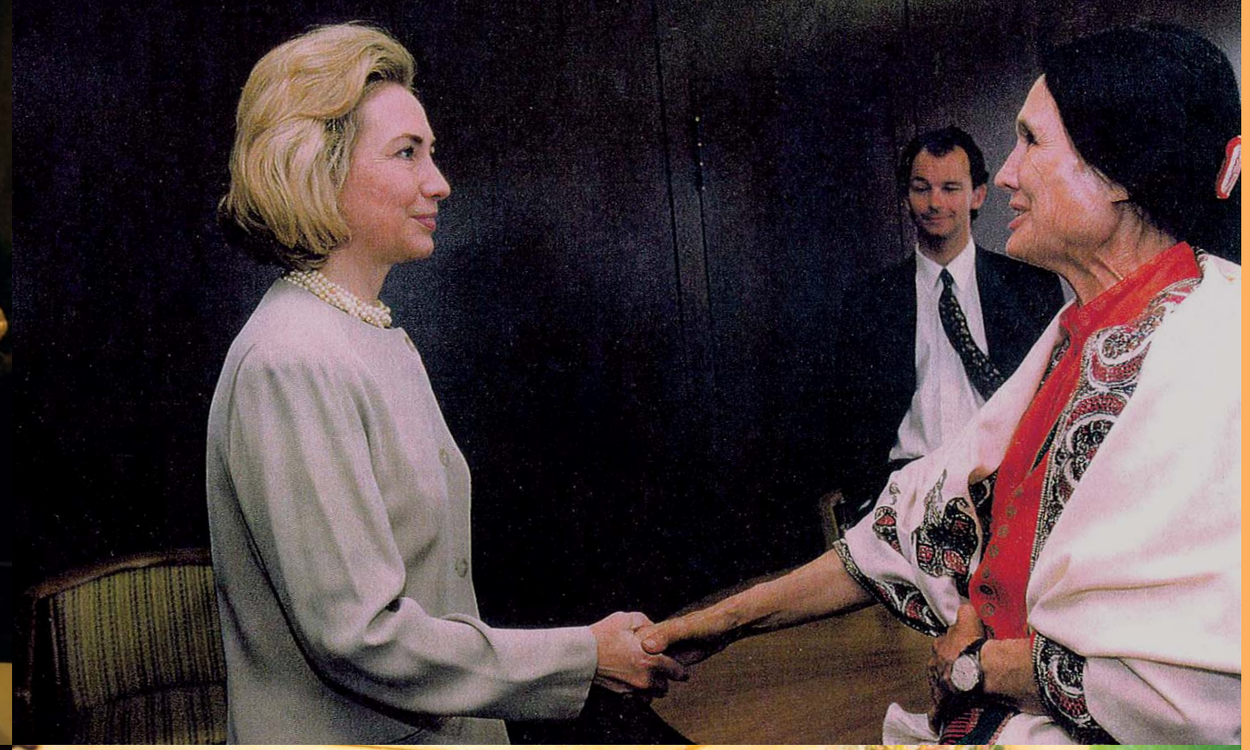

Milena s Václavem Havlem při přebírání medaile Za zásluhy III.stupně. 2002 (foto: ČTK)
dole: (foto: Lenka Kučerová)
protější strana nahoře: Milena s Hillary Clintonovou. (foto: archiv Jiřiny Šístkové)
dole: Milena se svými studenty romistiky na návštěvě Muzea romské kultury v Brně. 2004 (foto: Hana Frištenská)

2003 (foto: Antonín Hübschmann)

(foto: archiv Jiřiny Šístkové)
protější strana: Krakov. 2003 (foto: Antonín Hübschmann)

(foto: Antonín Hübschmann)
vpravo: (foto: archiv Jiřiny Šístkové)

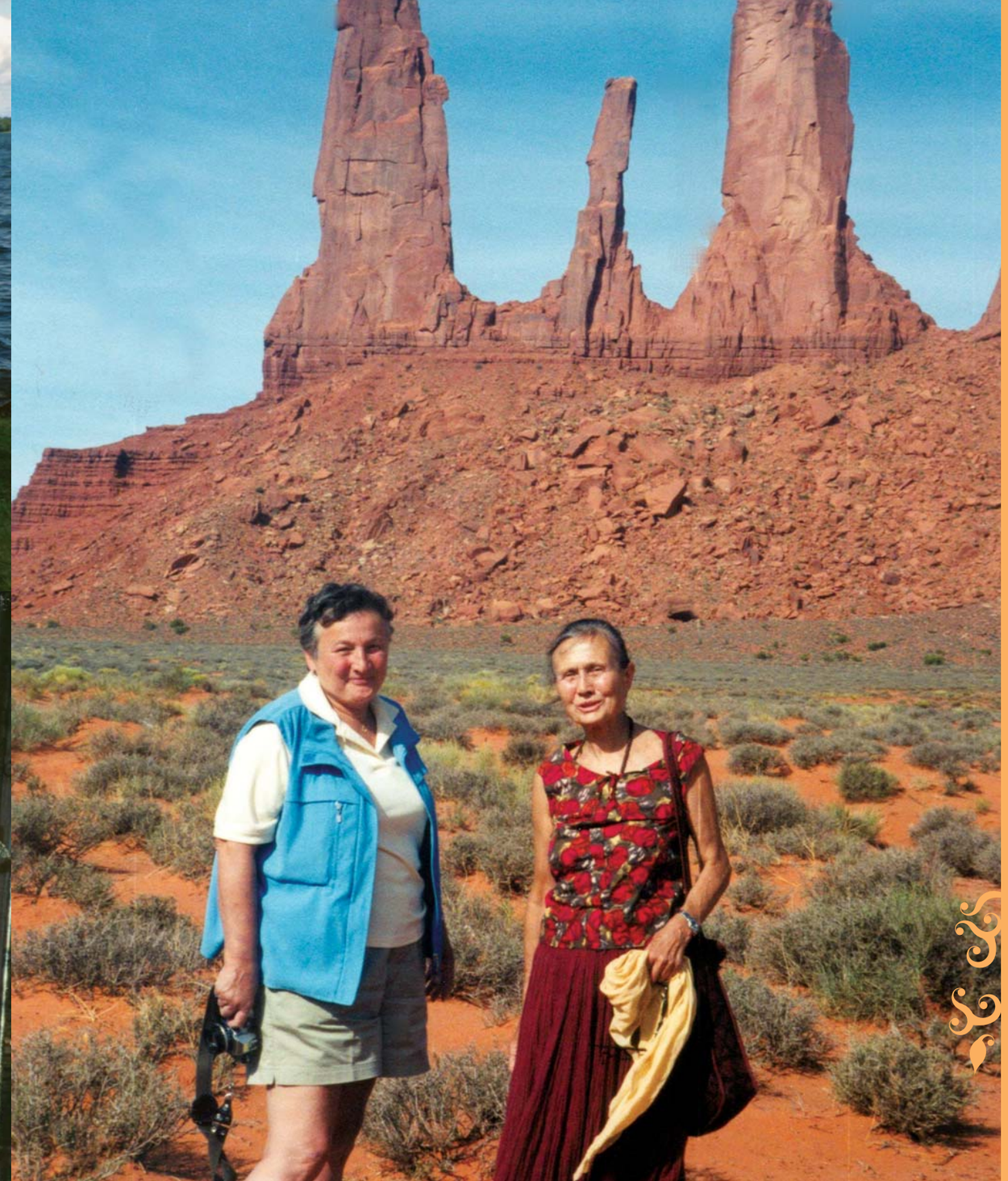

Milena se sourozenci. Kanada, 1992
dole: Milena se sestrou Jiřinou a jejím manželem Vladimírem. Las Vegas, 2001
protější strana: Milena se sestrou Jiřinou. Arizona, 2001
(foto: archiv Jiřiny Šístkové)

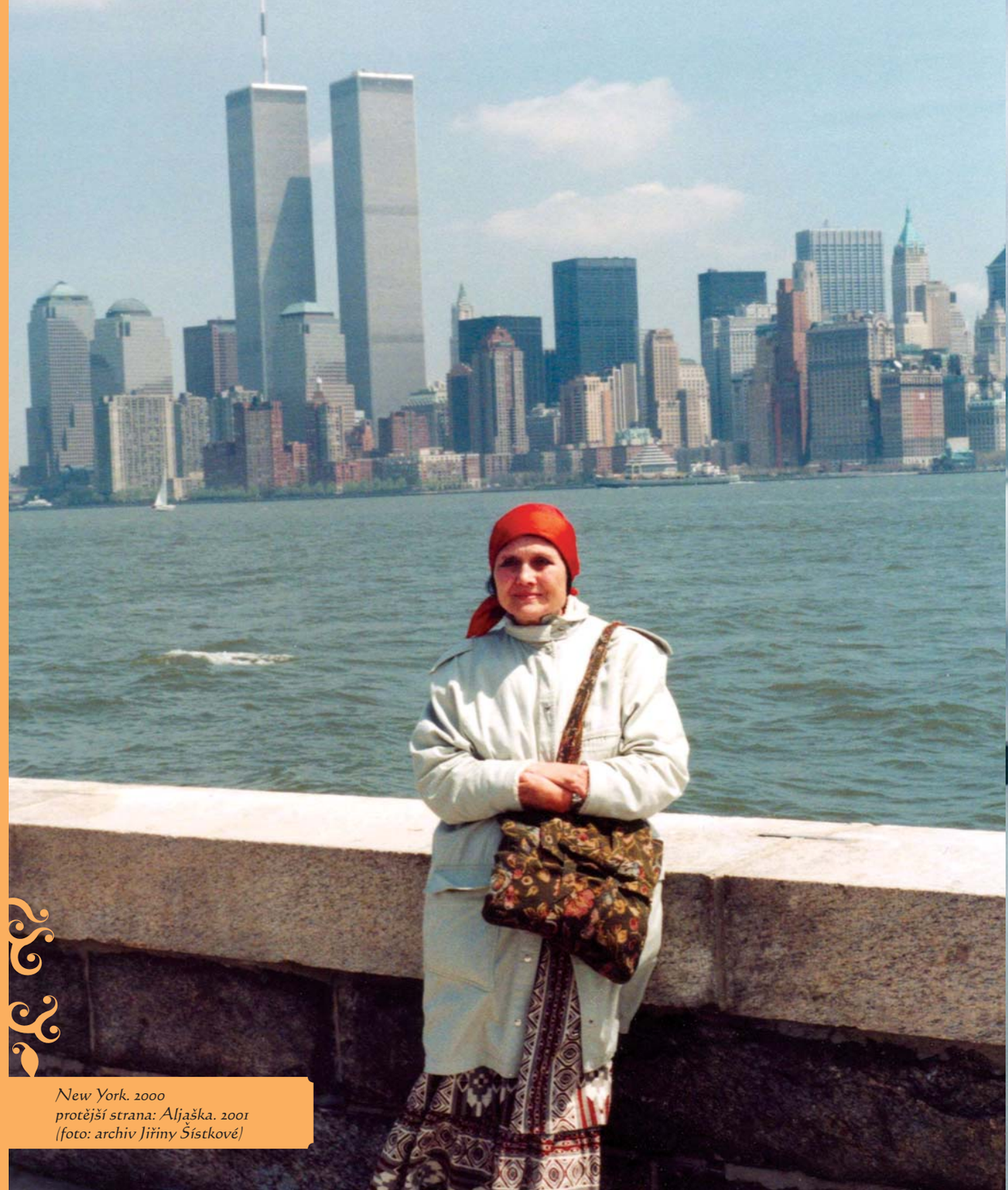

New York. 2000
protější strana: Aljaška. 2001
(foto: archiv Jiřiny Šístkové)

(foto: Antonín Hübschmann)
protější strana: (foto: Ondřej Mánek)

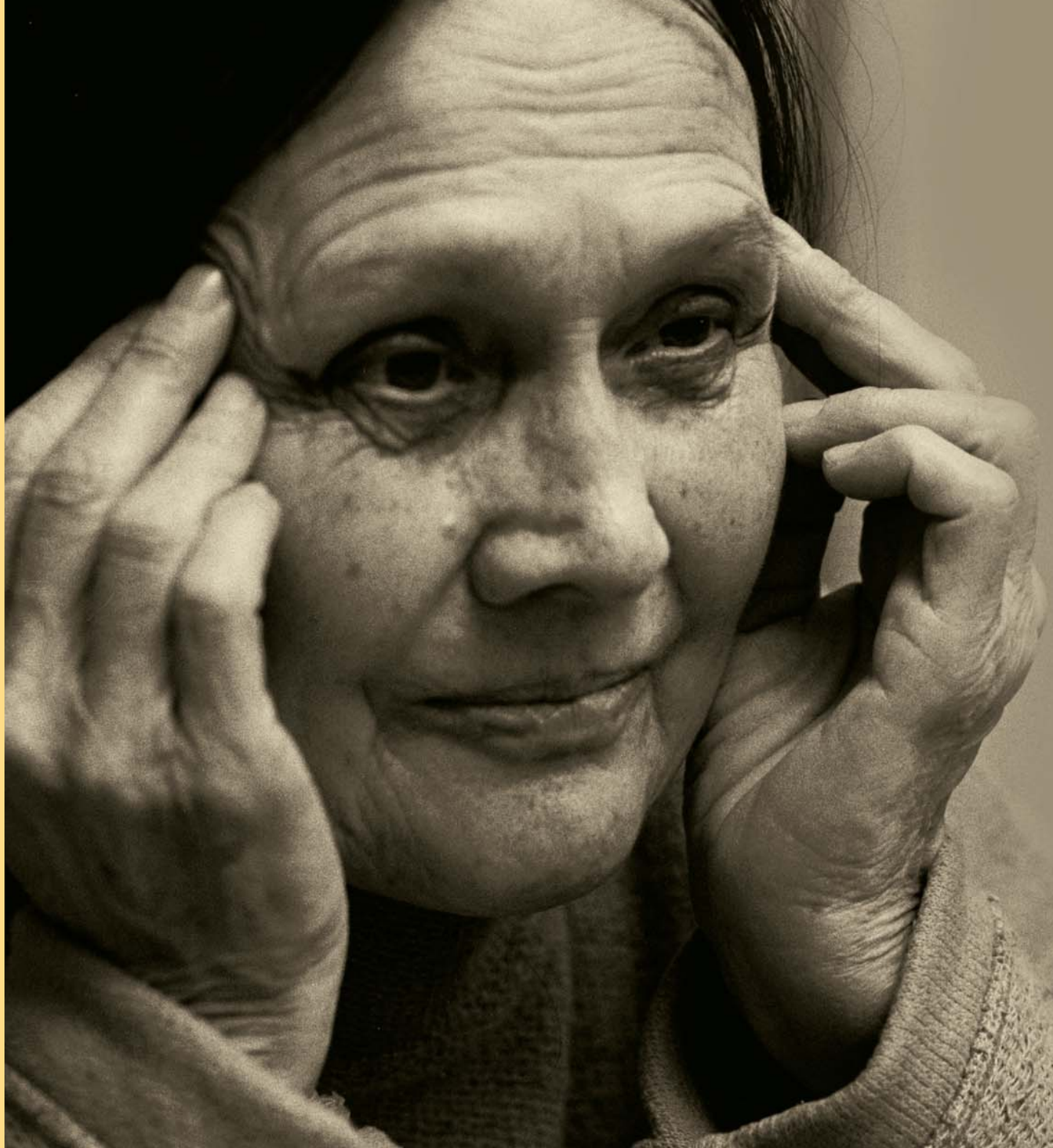

Poděkování

všem autorům příspěvků, jmenovitě Adamu Bartoszovi, Marcelu Courthiade, Evě Gašparové, Antonínu Hübschmannovi, Svetislavu Kostićovi, Hristo Kyuchukovi, Arne B. Mannovi, Vieře Šándorové, Jiřině Šístkové a Ladě Vikové za jejich ochotu podělit se o své vzpomínky a příjemnou spolupráci, Jiřině Šístkové za milou korespondenci a poskytnutí rodinných fotografií, Adamu Bartoszovi, Arne B. Mannovi a Hristo Kyuchukovi za poskytnutí dokumentačních fotografií, Petru Axmannovi za poskytnutí titulní fotografie, Antonínu Hübschmannovi, Günterovi Bartošovi, Petru Jedinákovi a Janě Šustové za poskytnutí vynikajících portrétních fotografií, Irene Stehli za poskytnutí cenných fotografií z cest po Slovensku, manželům Markovým, Ondřeji Mánkovi, Lence Kučerové za poskytnutí zajímavých fotografií, Lence Vaculové za grafické a výtvarné uchopení knihy, Karolíně Ryvolové za skvělé překlady z anglického jazyka, Petru Wagnerovi za sepsání biografie Mileny Hübschmannové a celé redakci Romano džaniben za pomoc při získávání kontaktů a původních materiálů, Jakubu Krčíkovi za precizní sepsání bibliografie Mileny Hübschmannové, Rudolfu Dzurkovi za umožnění použít reprodukce jeho obrazů, Emilu Ščukovi za rady a poskytnuté kontakty, Radovanu Čaploviči za korektury slovenských textů, Vojtěchu Jandákovi za technickou podporu, Kamilu Vorlíčkovi za poskytnuté rady v oblasti tisku, Studiu Winter - Jiřímu Winterovi za vstřícnost a vytištění knihy a Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy ČR za finanční podporu. Děkujeme.

Díky všem těmto lidem vyšla publikace „Milena Hübschmannová ve vzpomínkách“ v takové podobě, v jaké ji právě držíte v rukou.

Milena, 2004 (foto: Günter Bartoš)

Milena Hübschmannová ve vzpomínkách

Vydavatel: Romea, o.s., Žitná 49, Praha 1, 110 00, tel.: 257 329 667, romea@romea.cz, www.romea.cz
Obsahové zpracování: Mgr. Lenka Nádvorníková, Bc. Radka Steklá
Korektury: Mgr. Lenka Nádvorníková
Grafika a sazba: Mgr. Lenka Vaculová
Fotografie na obálce: Petr Axmann
Tisk: Studio Winter

Náklad: 1000 kusů
Počet stran: 120
1. vydání

Publikace vychází za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci projektu Pocta Mileně Hübschmannové.

Vydáno v prosinci 2006.